

**МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ЗАПОРІЗЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ**

ФІЛОЛОГІЧНИЙ ФАКУЛЬТЕТ

КАФЕДРА СЛОВ'ЯНСЬКОЇ ФІЛОЛОГІЇ

КВАЛІФІКАЦІЙНА РОБОТА МАГІСТРА

**ПРОБЛЕМИ ІДЕНТИФІКАЦІЇ БОЛГАРСЬКИХ (ТУКАНСЬКИХ)
ГОВОРІВ ПІВДНЯ УКРАЇНИ: МІЖДИСЦИПЛІНАРНИЙ
МЕТОДОЛОГІЧНИЙ ІНСТРУМЕНТАРІЙ**

**(ПРОБЛЕМЫ ИДЕНТИФИКАЦИИ БОЛГАРСКИХ (ТУКАНСКИХ)
ГОВОРОВ ЮГА УКРАИНЫ: МЕЖДИСЦИПЛИНАРНЫЙ
МЕТОДОЛОГИЧЕСКИЙ ИНСТРУМЕНТАРИЙ)**

Виконав: студент 2 курсу, групи 8.0350-р/з спеціальності 035 «Філологія», спеціалізації 035.034 «Слов'янські мови та літератури (переклад включно), перша – російська», освітньої програми «Російська мова і зарубіжна література. Друга мова»

_____ В.І. Мільчев

Керівник _____ проф. І.Я. Павленко

Рецензент _____ доц. І.І. Ільченко

ЗАПОРІЖЖЯ
2021

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ЗАПОРІЗЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ

Факультет *філологічний*

Кафедра *слов'янської філології*

Рівень вищої освіти *магістр*

Спеціальність *035 "Філологія"*

Спеціалізація *035.034 "Слов'янські мови та літератури (переклад включно),
перша – російська"*

Освітня програма *" Російська мова і зарубіжна література. Друга мова "*

ЗАТВЕРДЖУЮ

Завідувач кафедри

Павленко І.Я.

« ___ » _____ 2021 р.

З А В Д А Н Н Я
НА КВАЛІФІКАЦІЙНУ РОБОТУ МАГІСТРА

Мільчеву Володимиру Івановичу

1. Тема роботи: *Проблеми ідентифікації болгарських "туканських" говорів півдня України: міждисциплінарний методологічний інструментарій, керівник роботи: д.філол.н., професор Павленко І.Я.*
затверджені наказом ЗНУ від «02» червня 2021 року № 808-с
2. Строк подання студентом роботи: 10 листопада 2021 року
3. Вихідні дані до роботи: *опрацювання діалектологічного атласу болгарської мови, глосаріїв говірок, монографій і статей із проблеми, яка досліджується; вичленування діалектологічних маркерів, згідно схем С.Бернштейна, С.Топалової та ін.; аналіз лінгвістичного матеріалу.*
4. Зміст розрахунково-пояснювальної записки: 1) з'ясувати стан і рівень розробки проблеми, шляхом ознайомлення із науковим доробком попередників; 2) зформуванню джерельну базу дослідження в процесі евристичних розвідок; 3) визначитись із методологічним інструментарієм; 4) подати розгорнуте бачення проблеми у світлі історико-джерелознавчих, етнографічних і фольклористичних студій; 5) систематизувати фонетичні, морфологічні та синтаксичні засоби мови носіїв говірок в Україні та Болгарії, розкривши їх генетичний зв'язок та місце серед решти болгарських діалектів.
5. Перелік графічного матеріалу: 1) карта поділу болгарських діалектів відносно «Ъ»-кордону; 2) карта поділу болгарських говірок за ознакою вживання різновидів частки утворення майбутнього часу (футуру); 3) візуальні джерела за темою – фотокопії, малюнки тощо.

6. Консультанти розділів роботи

Розділ	Прізвище, ініціали та посада консультанта	Підпис, дата	
		завдання видав	завдання прийняв
1	<i>І.Я.Павленко, професор</i>	<i>13.05.2021 р.</i>	<i>13.05.2021 р.</i>
2	<i>І.Я.Павленко, професор</i>	<i>17.07.2021 р.</i>	<i>17.07.2021 р.</i>
3	<i>І.Я.Павленко, професор</i>	<i>01.09.2021 р.</i>	<i>01.09.2021 р.</i>
4	<i>І.Я.Павленко, професор</i>	<i>03.10.2021 р.</i>	<i>03.10.2021 р.</i>
<i>Вступ, висновки</i>	<i>І.Я.Павленко, професор</i>	<i>12.11.2021 р.</i>	<i>12.11.2021 р.</i>

7. Дата видачі завдання: 01.10.2020 р.

КАЛЕНДАРНИЙ ПЛАН

№ з/п	Назва етапів написання кваліфікаційної роботи	Строк виконання етапів роботи	Примітка
1.	Збір та систематизація матеріалу	Листопад-грудень 2020 р.	виконано
2.	Аналіз науково-критичної літератури з обраної проблеми	Січень-березень 2021 р.	виконано
3.	Вступ	Квітень 2021 р.	виконано
4.	Розділ 1. <i>Стан наукової розробки проблеми</i>	Травень-червень 2021 р.	виконано
5.	Розділ 2. <i>Походження болгарської субетнічної групи «туканців» у світлі даних історії та етнографії</i>	Липень-серпень 2021 р.	виконано
6.	Розділ 3. <i>Пам'ять про праатьківщину в пісенному фольклорі болгар-туканців Буджаку і Таврії</i>	Вересень 2021 р.	виконано
7.	Розділ 4. <i>Діалектологічний опис і співставлення туканських говорів Буджаку і Таврії із діалектом Середньої Гори</i>	Жовтень 2021 р.	виконано
8.	Висновки	Жовтень 2021 р.	виконано
9.	Оформлення роботи	Листопад 2021 р.	виконано
10.	Захист роботи	Грудень 2021 р.	виконано

Студент _____ В.І. Мільчев

Керівник роботи _____ І.Я.Павленко

Нормоконтроль пройдено

Нормоконтролер _____ Н.В. Козленко

РЕФЕРАТ

Текст кваліфікаційної роботи магістра 89 сторінок, 87 джерел.

ОБ'ЄКТ ДОСЛІДЖЕННЯ – предкові й сучасні говірки болгар-туканців Південної України та історико-культурний контекст буття їх носіїв.

ПРЕДМЕТ ДОСЛІДЖЕННЯ – проблема походження туканських говорів, з'ясування та співставлення фонетичних і морфологічних рис діалекту.

МЕТА РОБОТИ – встановити зону виходу носіїв туканського діалекту із конкретних місцевостей балканської метрополії. Реалізація мети передбачає розв'язання таких **ЗАВДАНЬ**:

1. З'ясувати рівень наукової розробки проблеми.
2. Визначити оптимальні методологічні прийоми.
3. Розкрити інформативний потенціал комплексу писемних історичних джерел – документальних та наративних.
4. Висвітлити способи використання інформаційного потенціалу текстів пісенного фольклору.
5. Здійснити порівняльний аналіз фонетики, морфології, лексикології «туканських» говірок Південної України та Болгарії.

АКТУАЛЬНІСТЬ роботи зумовлена тим, що діалект першого, за часом вселення, болгарського населення Південної України, т.зв. «туканців», досі не став об'єктом комплексного міждисциплінарного дослідження. Нез'ясованою залишається проблема встановлення зони їх прабатьківщини на діалектологічній карті Болгарії. Все це робить актуальним з'ясування проблеми походження названих говірок, які й досі повноцінно функціонують у середовищі болгарської діаспори в Одеській і Запорізькій областях.

НОВИЗНА роботи полягає в тому, що в ній було здійснено комплексне дослідження структури фонетики, морфології (словозміни), синтаксису та лексики групи болгарських говірок Буджаку й Таврії на значному фактичному матеріалі XIX-XXI століть.

МЕТОДИ ДОСЛІДЖЕННЯ – методологія історичної діалектології характеризується системою знань, що склалися в лінгвістичній, історичній та в інших гуманітарних науках на основі єдності теоретичних постулатів, історико-практичного досвіду розвитку й дослідницьких методів.

ГАЛУЗЬ ЗАСТОСУВАННЯ: результати роботи можуть бути використані в подальших дослідженнях із історичного мовознавства, діалектології, фольклористики та інших подібних дискурсах.

СТРУКТУРА РОБОТИ: дослідження складається зі вступу, чотирьох розділів з підрозділами, висновків, списку використаних джерел та літератури та додатків.

БОЛГАРИСТИКА, ДІАЛЕКТОЛОГІЯ, ДІАСПОРА, МІГРАЦІЯ,
КЛАСИФІКАЦІЯ, СИСТЕМАТИЗАЦІЯ, ФОЛЬКЛОРИСТИКА,
ЛІНГВІСТИЧНИЙ АНАЛІЗ

ABSTRACT

The text of the master's qualification work is 89 pages, 87 sources.

OBJECT OF THE RESEARCH - ancestral and modern dialects of the Bulgarian "Tukan" of Southern Ukraine and the historical and cultural context of the existence of their speakers.

SUBJECT OF RESEARCH - the problem of the origin of Tukan dialects, clarification and comparison of phonetic and morphological features of the dialect.

PURPOSE OF THE WORK - to establish the area of exit of the Tukan dialect speakers from specific areas of the Balkan metropolis. Achieving the goal involves solving the following **TASKS**:

1. Find out the level of scientific development of the problem.
2. Determine the optimal methodological techniques.
3. To reveal the informative potential of a complex of written historical sources - documentary and narrative.
4. Highlight ways to use the information potential of lyrics.
5. Carry out a comparative analysis of phonetics, morphology, lexicology of "Tukan" dialects of Southern Ukraine and Bulgaria.

THE URGENCY of the work is due to the fact that the dialect of the first, at the time of the universe, the Bulgarian population of southern Ukraine, the so-called "Tukan" has not yet become the object of a comprehensive interdisciplinary study. The problem of establishing the zone of their ancestral homeland on the dialectological map of Bulgaria remains unclear. All this makes it important to clarify the problem of the origin of these dialects, which still function fully among the Bulgarian diaspora in Odessa and Zaporozhye regions.

The novelty of the work is that it carried out a comprehensive study of the structure of phonetics, morphology (word change), syntax and vocabulary of the group of Bulgarian dialects Budzhak and Tavria on significant factual material of the XIX-XXI centuries.

RESEARCH METHODS - methodology of historical dialectology is characterized by a system of knowledge developed in linguistics, history and other humanities on the basis of the unity of theoretical postulates, historical and practical experience of development and research methods.

FIELD OF APPLICATION: the results of the work can be used in further research in historical linguistics, dialectology, folklore and other similar discourses.

STRUCTURE OF THE WORK: the study consists of an introduction, four chapters with subsections, conclusions, a list of sources and literature and appendices.

**BULGARIAN STUDIES, DIALECTOLOGY, DIASPORA, MIGRATION,
CLASSIFICATION, SYSTEMATIZATION, FOLKLORE, LINGUISTIC
ANALYSIS**

ЗМІСТ

ВСТУП.....	7
РОЗДІЛ 1. СТАН НАУКОВОЇ РОЗРОБКИ ПРОБЛЕМИ.....	10
1.1. Огляд діалектологічних і історико-етнографічних студій	10
1.2. Методологія та методи дослідження	15
РОЗДІЛ 2. ПОХОДЖЕННЯ БОЛГАРСЬКОЇ СУБЕТНІЧНОЇ ГРУПИ «ТУКАНЦІВ» У СВІТЛІ ДАНИХ ІСТОРІЇ ТА ЕТНОГРАФІЇ.....	22
РОЗДІЛ 3. ПАМ'ЯТЬ ПРО ПРАБАТЬКІВЩИНУ В ПІСЕННОМУ ФОЛЬКЛОРІ БОЛГАР-ТУКАНЦІВ БУДЖАКУ І ТАВРІЇ	43
РОЗДІЛ 4. ДІАЛЕКТОЛОГІЧНИЙ ОПИС І СПІВСТАВЛЕННЯ ТУКАНСЬКИХ ГОВОРІВ БУДЖАКУ І ТАВРІЇ ІЗ ДІАЛЕКТОМ СЕРЕДНЬОЇ ГОРИ.....	57
4.1. Класифікаційні ознаки та маркери болгарських говірок-говорів- діалектів-наріччя	57
4.2. Фонетичні особливості говору	64
4.3. Морфологічні та синтаксичні особливості говору	72
4.4. Лексичний склад говірок: порівняльний аналіз	79
ВИСНОВКИ.....	87
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ.....	90
ДОДАТКИ	98

ВСТУП

Актуальність теми. Україна – держава багатонаціональна. Стаття 11 Конституції України, вказує, що політика держави щодо національних меншин має сприяти збереженню та розвитку їх етнічної, культурної, мовної та релігійної самобутності. У зв'язку із цим великого значення набувають дослідження їх мови, історії та культури.

Все це стосується і українських болгар, яких за даними перепису 2001 р. налічувалось більше 200 тисяч чоловік. Болгари відносяться до етнічних груп, які суттєво вплинули на розвиток південноукраїнського регіону. Проте висвітлення багатьох аспектів цього процесу не було зроблено належним чином, хоча болгарської діаспори й має давню традицію в українській гуманітаристиці. Протягом XIX-XXI ст. з'явилося чимало досліджень, які торкалися проблеми у різних аспектах. В той же час існують і лакуни.

Попри те, що вивченню діалектів першого за часом появи на території Південної Бессарабії (Буджаку) болгарського населення – т.зв. «туканців» вже було приділено певну увагу мовознавців-діалектологів, вони так і не стали об'єктом комплексного міждисциплінарного дослідження. Через це нез'ясованою залишається проблема встановлення зони їх прабатьківщини на діалектологічній карті Болгарії. Все це робить актуальним з'ясування проблеми походження названих говірок, які й досі повноцінно функціонують у середовищі болгарської діаспори в Одеській і Запорізькій областях.

Об'єкт дослідження: предкові й сучасні говірки болгар-туканців Південної України та історико-культурний контекст буття їх носіїв.

Предмет дослідження: проблема походження туканських говорів, з'ясування та співставлення характерних фонетичних і морфологічних рис діалекту.

Мета дослідження: шляхом розкриття інформаційного потенціалу актуалізованої джерельної бази встановити зону виходу носіїв туканського діалекту із конкретних місцевостей балканської метрополії.

Реалізація мети передбачає розв'язання таких наукових **завдань**:

1. З'ясувати рівень наукової розробки проблеми.
2. Визначити оптимальні методологічні прийоми з різних галузей гуманітаристики, прийнятні для розв'язання проблеми.
3. Розкрити роль комплексу писемних історичних джерел – документальних і особового походження (спогади, перекази, меморати) – для вирішення питання про зону виходу предків болгар-туканців у метрополії.
4. Висвітлити способи використання інформаційного потенціалу текстів пісенного фольклору, зафіксованих у середовища яке вивчається у XIX-XX століттях.
5. Здійснити порівняльний аналіз фонетики, морфології, синтаксису та лексикології туканських говірок Південної України та аналогічних матеріалів, що походять із місцевостей Болгарії, на які документальні та фольклорні джерела вказують як на їх прабатьківщину.
6. Продемонструвати потенціал використання міждисциплінарного інструментарію у справі вирішення наукових проблем історичної діалектології.

Новизна роботи та теоретичне значення: полягає в тому, що в ній було здійснено комплексне дослідження особливостей чи специфічних рис групи болгарських говірок Буджаку й Таврії на значному фактичному матеріалі XIX-XXI століть. Важливість дослідження викликана потребою розробок нових підходів, спільних для широкого кола наук про людину. Результати роботи можуть бути використані в подальших дослідженнях із історичного мовознавства, діалектології, фольклористики та в інших наукових дискурсах.

Джерельна база дослідження складається із джерел різних за походженням, типологічною та видовою належністю. Основою стали записи

зразків досліджуваних діалектів у вигляді глосаріїв, добірок фразеологізмів, фіксації пісенного фольклору й просто текстів наративного характеру, здійснених дослідниками в середовищі їх носіїв починаючи з кінця ХІХ століття і до нашого часу. Також у процесі вивчення історії заселення предками туканців досліджуваної території нами було використано матеріали офіційної документації, церковної і світської статистики з Національного архіву Республіки Молдова, Державного архіву Запорізької і Херсонської областей. Частина із них вже було введено до наукового обігу нашими попередниками шляхом археографічної публікації.

Серед решти архівних зібрань України, в яких містяться матеріали за темою, вкажемо також на Рукописний відділ Запорізького відділення Інституту української археографії та джерелознавства ім. М.С. Грушевського. На увагу заслуговує особовий фонд діяча освіти й культури м.Приморськ і Приморського району Запорізької області М.П. Шатлинського, зокрема здійснені ним записи пісенного фольклору в тамтешніх болгарських селах.

Великого значення мали й матеріали, виявлені нами під час евристики у науковому архіві Етнографічного музею м.Пловдив. Такими є матеріали історико-етнографічних і діалектологічних студій, здійснених тамтешніми науковцями на теренах м.Брезово у 1974 – 1975 рр. Завдяки ним у нашому розпорядженні опинився детальний опис чобінської говірки, цінні відомості з історії місцевин метрополії. Задіяно було й більш актуальні матеріали, зокрема польові аудіозаписи, здійснені нами протягом 2012-2014 рр. – інтерв'ю мешканців селищ Чоба, Зеленіково, Бабек (община Брезово, Пловдивська область). Вони зафіксували сучасний стан середньогорських говірок, предкових по відношенню до туканських, насамперед архаїчний шар лексики.

Структура роботи: дослідження складається з реферату (українською та англійською мовами), технічного завдання, вступу, чотирьох розділів, висновків, списку використаних джерел та літератури. Обсяг основного тексту роботи – 89 сторінок. Всього – 99 сторінок.

РОЗДІЛ 1. СТАН НАУКОВОЇ РОЗРОБКИ ПРОБЛЕМИ

1.1. Огляд діалектологічних і історико-етнографічних студій

Історіографічний доробок з проблеми переселення предків-болгар до Південної України на початку XIX століття та їх подальшого розселення, який існує на сьогоднішній день, за хронологією можна поділити на 3 періоди.

Перший з них охоплює період з середини XIX-го і до 20-х років XX століття.

Наукове вивчення явища болгарської колонізації регіону впродовж першої половини XIX ст. розпочиналося з позицій описових історії та етнографії. Зокрема, із розвитком південноукраїнських регіональних центрів вивчення історії з'являться й перші болгаристичні розвідки.

Першою за часом появи слід вважати нараодознавчий нарис «Болгары-поселенцы Новороссийского края и Бессарабии», авторства священника Петра Задерацького. Його наукова цінність для нас полягає в тому, що автор ділиться не тільки етнографічними спостереженнями, але й наводить зразки мови, який відноситься саме до тієї діалектної групи, яку ми вивчаємо [56].

Трохи пізніше, 1848-го року, Аполлон Скальковський опублікував свою працю «Болгарские колонии в Бессарабии и Новороссийском крае» [75]. У ній вперше було зроблено спробу періодизації міграційних хвиль з Балкан до Буджаку, детально описано кожне із болгарських селищ краю. Основною заслугою автора стало те, що він першим помітив відмінність колоній, заселених вихідцями з південноболгарського регіону Караджа-Даг, який він відніс до «Македонії», від решти болгар-колоністів, що поклато початок традиції виокремлення їх в особну групу діаспори.

Однак перші по-справжньому наукові праці, присвячені вивченню болгарських діалектів південноукраїнського регіону, з'явилися лише на

початку ХХ століття, та належать Миколі Державіну, уродженцю таврійського с.Преслав, заселеного в 1861 р. туканцями з бессарабського с.Таш-Бунар [46; 47].

Його двотомова історико-етнографічна (т. 1) й діалектологічна (т. 2) праця «Болгарские колонии в России» [44; 45] є однією з найбільш ґрунтовних у дорадянський час, містить великий шар відомостей стосовно особливостей культури та побуту нащадків болгарських переселенців. Певну увагу ним як філологом-славістом було приділено ідентифікації болгарських говірок південних губерній тодішньої Російської імперії – Бессарабської, Таврійської та Херсонської. На жаль, загальні висновки до другого тому були поверхневими та малоінформативними. Зокрема, він вислови думку, що болгарські говірки краю навряд чи піддаються якійсь класифікації, оскільки в процесі переселень у них перемішалися ознаки мови вихідців із різних діалектних зон метрополії. Ще однією із вад роботи було його заперечення зв'язку мови його рідного села із ареалом поширення материнських говорів в регіоні між південноболгарськими містами Казанликом і Карлово, на що йому вказував його старший товариш і земляк Афанасій Варбанський.

Зацікавлення на початку ХХ століття широких кіл громадськості в Царстві Болгарія долею своїх співвітчизників, що оселилися в північнопричорноморському регіоні, конкретизувалося появою кількох публікацій за проблематикою долі співвітчизників. Серед них особливо відзначимо роботу Георгія Занстова, яка хоча й являла собою хронологічний нарис виникнення болгарських колоній, містила й відомості про локації метрополії, з яких вони вийшли [57].

Наступною за часом появи стала праця уродженця Болграда, вихідця із тамтешньої родини першопоселенців-туканців Йова Тіторова «Българите в Бессарабия», видана в Софії. Базуючись на сімейних переказах, він безпомилково вказував на південну Болгарію, як на регіон звідки переселились попередні покоління його родичів [80].

Після встановлення радянської влади і запровадження політики коренізації в Україні склалися сприятливі умови для розвитку культури національних меншостей взагалі та досліджень з історії болгарської діаспори зокрема. Незважаючи на докорінні зміни у суспільному житті протягом першого десятиліття існування нового режиму, не сталося змін у засадах, на яких вивчалася історія болгарської діаспори. Забарвлення залишається старим – історико-етнографічним.

З публікацій тих часів слід відзначити роботу Дмитра Дімітрова, діяча болгарського культурного будівництва в Україні. Хоча схему болгарських переселень ним було подано за А.Скальковським, існує й певна новизна – намагання з'ясувати зону виходу його предків з конкретних місцевостей Болгарії. Втім, основою для цього були документальні джерела [49].

Згортання процесу коренізації та культурного будівництва національних меншостей в Україні, посилення ідеологічного тиску у другій половині 30-х рр. ХХ ст. поклато край будь-яким студіям з історії болгарської діаспори. Впродовж 30-х – першої половини 40-х рр. досліджень не велося. Роботу було відновлено лише з другої половини 1940-х років. Реанімація у роки Другої світової війни радянським керівництвом ідеї єдності всіх слов'янських народів та створення у 1944 році Народної Республіки Болгарії – сателіта СРСР – дали новий поштовх розвиткові славістичних, у тому числі й болгаристичних, досліджень. Внаслідок зміни принципів пізнання минулого, головний наголос робився на вивченні причин переселення, умов розміщення болгар на нових землях, внеску їх у розвиток господарства краю.

Під егідою Інституту слов'янознавства АН СРСР склався колектив, керований академіком Самуїлом Бернштейном. Центр уваги дослідників змістився на проблеми, пов'язані з вивченням мови болгарської діаспори.

Незважаючи на, здавалося б, суто філологічну спрямованість діяльності цього болгаристичного центру, завдяки багатогранності наукових інтересів його керівника поряд з лінгвістичними висвітлювалися й історичні аспекти життя переселенських громад. Класифікація говірок нащадків болгарських

емігрантів початку ХІХ століття дала змогу з більшою долею вірогідності локалізувати райони виходу окремих груп переселенців [26-29].

Проведений співробітником цієї наукової групи – В.Журавльовим, аналіз системи дієслів у таш-бунарській говірці (туканські села Одеської та Запорізької областей) дав підстави для твердження про генетичний зв'язок цієї субетнічної групи із діалектами не північно-східної, а південної Болгарії [55].

Основними завданнями радянських діалектологів-болгаристів під керівництвом професора Бернштейна було визначено створення «Болгарського лінгвістичного атласу» і складання «Словника болгарських діалектів в СРСР». Атлас був виданий в 1958 році в Москві. Реалізація укладення словника говірок так і не була здійснена: складено лише кілька словників болгарських діалектів. «Чійшійської» (паралельна назва туканської) групи говорів ця робота не торкнулася, на жаль.

Фактично, широкомасштабні дослідження болгарських діалектів в СРСР центром під керівництвом проф. С.Б Бернштейн було закінчено вже в 1960 році, хоча окремі його публікації траплялися й пізніше [30].

Період, який розпочався наприкінці 80-х рр. ХХ ст. і триває до нашого часу, ми можемо охарактеризувати як аналітичний. Лібералізація суспільного життя призвела до активізації вивчення мови, історії й культури національних меншостей, представники яких мешкають в Україні, у тому числі й болгар. У середовищі самої болгарської діаспори поживається інтерес до свого минулого, з'являється плеяда дослідників, насамперед молодих. Відхід від штампів та стереотипів, методика комплексної реконструкції минулого й сучасного станів болгарської мови діаспори. Поява таких робіт напряду пов'язана з поглибленням обробки та інтерпретації комплексу польових лінгвістичних матеріалів та систематизації попереднього наукового досвіду.

Нові засади українсько-болгарських взаємин, що виникли за часів відходу від тоталітаризму та чергової зміни світоглядних та ідеологічних орієнтирів, призвели в Україні до активізації громадського та культурного

життя болгарської діаспори, а в Болгарії спричинили підвищення інтересу до проблем південноукраїнського анклаву та, як наслідок цього, до появи ряду спеціальних діалектологічних розвідок.

Великого значення набуло й проведення болгари стичних конференцій, із подальшою публікацією виголошених доповідей. Тринадцятитомна збірка досліджень та матеріалів конференцій «Българите в Северното Причерноморие» (1993–2020), покликана ознайомити широкий загал із історією, мовою та культурою болгар діаспори, досить вдало прислужилася цій меті, оскільки у кожному з випусків було присвячено мовній проблематиці. Саме на сторінках цього продовжуваного видання, починаючи з 1993 року, побачили світ наукові розвідки українських і болгарських діалектологів киян Івана та Ельзи Стоянових, одеситок Валентини Колесник, Світлани Топалової (Курдової), Світлана Георгієвої (Мітітел), великотирновців Василя Кондова і Тодора Балканського.

Про останніх трьох дослідниць треба сказати окремо. Саме ними на базі кафедри болгарської мови Одеського національного університету ім. І.Мечникова було створено потужний центр з дослідження болгарських говорів Південної України. У тісній співпраці із науковцями із інших міст нашої держави та з Болгарії ними було здійснено роботу з первинного опису говорів, у тому числі й таких, що належать до «чійшійської» (туканської) групи [37-41; 60-65; 77-78; 81-82].

Найприскіпливішої уваги заслуговує монографія С.Топалової, присвячено комплексному описові говірки її рідного с.Калчеве (Болградський район Одеської області), заснованого переселенцями з туканського кварталу (махали) м.Болград у 1861 році. У цій роботі було зафіксовано основні особливості місцевої говірки як характерної представниці туканської (чійшійської) діалектної форми [81].

Певний внесок у розв'язання проблеми походження найстаріших болгарських поселенців Буджаку внесла співпраця одеських і запорізьких істориків болгаристів Олександра Ганчева, Олександра Прігаріна та

Володимира Мільчева. Ними було підкреслено особливу роль нових проблемно-тематичних аспектів, зокрема проекту з вивчення т.зв. туканців. З цією метою ними кількаразово здійснювалися теренні дослідження в Болгарії, аби визначити вихідні точки цієї групи мігрантів [34-36].

Підводячи підсумок зазначимо, що вивчення процесу складання громади болгар-туканців, як частини болгарської діаспори у Південній Україні, за період з середини ХІХ до кінця ХХ століть не змогло дати точної відповіді на питання про зону виходу їх предків з території Болгарії. Спорадичні публікації, в яких у той чи інший спосіб розглядалася проблема, здійснювалися самостійно в контексті історик-краєзнавчих і діалектологічних студій теренів нашої держави, заселених етнічними болгарами. Комплексне дослідження відсутнє, головним чином через нехтування міждисциплінарним інструментарієм, який би поєднав здобутки лінгвістики, історії, етнології та інших галузей гуманітаристики.

1.2. Методологія та методи дослідження

Вибір теоретичних засад та конкретних методів дослідження було зумовлено тим фактом, що історична діалектологія, яка сама по собі є особливим методом гуманітарного пізнання, як особлива дисципліна постала не тільки в рамках методології лінгвістичного, але й історичного дослідження. Оскільки проблеми походження, функціонального призначення, достовірності джерел досліджуються не лише в лінгвістичних, але й у історичних науках, а також й в більш широкому колі гуманітарних досліджень, то діалектологія вдосконалює свої методи і пізнавальні засоби відповідно до спільних принципів гуманітарного пізнання. Відтак, методологія історичної діалектології характеризується системою знань, що склалися в лінгвістичній, історичній та в інших гуманітарних науках на основі єдності теоретичних постулатів, історико-практичного досвіду розвитку й дослідницьких методів.

Відповідно до цього в методологічну основу даного магістерського дослідження було покладено принципи об'єктивності, історизму та багатофакторності. Вбачаючи першочерговим дослідницьким завданням об'єктивну реконструкцію процесу формування локальної групи болгарського етносу, яка є носієм говірок певного типу, упродовж ХІХ ст., ми, паралельно із принципом об'єктивності, дотримувалися принципу історизму, який передбачає вивчення цього процесу в контексті еволюції, генези й конкретно-історичній обумовленості. Невід'ємною складовою теоретико-методологічних засад проведеного дослідження став принцип багатофакторності, який передбачає дослідження складного комплексу як об'єктивних, так і суб'єктивних факторів, що впливали на особливості створення, побутування туканських говірок цілому.

Специфіка обраної для дослідження проблеми передбачає необхідність визначитися із базовими методологічними позиціями та дати пояснення трактування окремих дефініцій, що використовуватимуться. Так, оскільки в основу дослідження покладено аналіз сукупності лінгвістичних й історичних джерел, наголосимо, що під «діалектологією» ми розуміємо галузь знання, яка вивчає діалектну мову, її просторову варіативність і територіальну диференціацію, історію формування мовно-територіальних утворень і окремих мовних явищ, співвідношення і взаємодію з іншими формами існування мови.

Відтак, у процесі дослідження генеральної джерельної бази актуалізувалися комплекси, інформаційний потенціал яких відбиває: 1) взаємодію туканської громади із іншими контрагентами всіх рівнів – від держав (Османської та Російської імперій) до менших за ієрархією людських колективів (населення сусідніх селищ і т.п.); 2) специфічні мовні реакції болгар – переселенців з регіону Караджа-Даг, що виникали під час їх контактування із групами-контрагентами – мовні запозичення; 3) мовні реакції на життєві реалії, конкретизовані включенням, або навпаки витісненням, лексем у повсякденне мовлення, пісенний фольклор, специфіку

вимови й т.д. Подібний вибір тематичних напрямків цілковито узгоджується із загальними тенденціями розвитку у діалектології\ як спеціальній галузі лінгвістики.

Для досягнення поставленої мети та дослідницьких завдань було залучено сукупність загальнонаукових, міждисциплінарних, а також загальних і спеціальних лінгвістичних/історичних методів, що застосовувалися у взаємозв'язку, доповнюючи один одного.

Використання засадничих загальнонаукових методів – історичного та логічного, що лежать в основі процесу людського пізнання, у незалежності від часу й простору, дало змогу розглянути кожне із досліджуваних явищ як таке, що є об'єктивно доступним для пізнання.

При всьому розмаїтті класифікаційної структури, внутрішнього змісту, видового походження, обставин виникнення джерел, всі вони мають загальні, єдині для всіх них властивості форми та змісту, а відтак, принципова єдність цих властивостей лінгвістичних й історичних джерел створює можливість єдиного наукового підходу до них через універсальні методи аналізу та синтезу. Використання першого з них було реалізовано через розробку методів аналізу джерел, отримання з них достовірної, якомога повнішої інформації. Застосування другого велося під час узагальнення результатів аналізу, отриманих при дослідженні структури й змісту джерельної бази.

Під час проведення конкретного джерелознавчого дослідження було застосовано метод абстрагування (сходження від конкретного до абстрактного). Зокрема, використовувалося т.зв. ізолююче абстрагування, тобто зведення окремих рис та властивостей історичних джерел зі становлення субетнічної групи, яка є носієм туканських говірок, в ранг текстуальних феноменів. Узагальнююче абстрагування дозволило нам класифікувати окремі джерела на підставі визначеного кола їх ознак, тотожних іншим, аналогічним. Ідеалізуюче абстрагування було використано для розумового конструювання ідеальних, гіпотетичних об'єктів із визначеними наперед властивостями, та стало в нагоді при розробці

засадничих принципів класифікації та систематизації актуалізованої джерельної бази.

В процесі написання роботи широко використовувався системно-структурний метод, за допомогою якого об'єкт дослідження – комплекс джерел з історії розвитку болгарської говірки регіону Середня Гора її носіями на нових місцях мешкання, досліджувався як складна система структурних елементів, детермінованих різноманітними спільними функціями.

В комплексі із системно-структурним методом, з метою виявлення подібності/відмінності видів історичних джерел, чия поява та еволюція припадають на конкретний хронологічний період, використовувався історико-типологічний метод. Це дозволило достеменно з'ясувати питання достовірності інформації, вміщеної в джерелах (наприклад, у текстах, що репрезентують пісенний фольклор туканців), а також значно розширило потенціальні інформативні можливості актуалізованих джерел.

Серед загальнонаукових методів, використаних в процесі джерелознавчого дослідження, особливо слід відзначити евристичні методи, на практиці реалізовані сукупністю спеціальних джерелознавчих методик. Головним завданням використання цих методів було виявлення всієї сукупності джерел, що відклалися в ході історичного існування болгар-туканців у визначений хронологічний період (з початку XIX століття й до нашого часу), задля їх подальшої систематизації, класифікації та вивчення.

Проведення бібліографічної евристики та ретельне студіювання наукового доробку за темою дозволило визначити рівень вивчення даної проблеми дослідниками-попередниками, актуалізувати представницьке коло документальних, фольклорних і наративних текстів, визначити напрямки подальшої евристичної роботи з неопублікованими джерелами. Наступний етап евристичного пошуку – проведення архівної евристики – на початковому етапі було реалізовано шляхом опрацювання вторинної документної інформації, вміщеної у путівниках, предметних і тематичних каталогах та в описах фондів конкретних музейних та архівних установ.

Використання отриманої із науково-довідкового апарату інформації було продовжено в процесі подальшої архівної евристики із документами конкретних фондів.

У залежності від складу та змісту документів застосовувалися методики суцільної та вибіркової евристики. При аналізі унікальних за своєю інформативністю документальних комплексів, що потребували ретельного опрацювання кожного документу, евристика була суцільною. Як приклад практичного застосування вказаної методики можемо згадати особливості опрацювання матеріалів з історії, етнографії, діалектології населення с.Чоба (Республіка Болгарія) та сусідніх – Брезово (Абрашларе), Бабек, Зеленіково (Хамзаларе), виявлені нами у фондах наукового архіву Етнографічного музею м. Пловдив.

Метод класифікації, використаний у нашому дослідженні, виступив тим засобом пізнання, який допоміг з'ясувати особливості, притаманні внутрішній структурі текстів, дослідити генетичні зв'язки між окремими їх різновидами та визначити похідні методики, потрібні для аналізу. Практичне застосування цього методу було реалізоване розподільним упорядкуванням тих чи інших сукупностей об'єктів або явищ, на підставі притаманних їм загальних ознак, на чітко визначені види. Оскільки ці ознаки є заданими заздалегідь внаслідок цілеспрямованої заданості в процесі їх продукування, саме їх і було покладено в основу класифікації. Специфічною умовою застосування згаданого методу є наявність чітко визначених, логічно аргументованих принципів класифікації, що є основною запорукою науковості проведеного розподілу джерел. Використання видової класифікації дозволило розглянути мовне (діалектне) джерело як продукт певного історичного періоду та визначити базову лексику туканських говорів у її розмаїтті.

Застосування в площині текстологічних методів дозволило з великою долею вірогідності вирішити питання достовірності окремих джерел, часу й місця їх створення. Також текстологічний аналіз застосовувався при

реконструкції первинного тексту джерела, спотвореного дублюванням і переробками, а також такого, що дійшов до нас у вигляді розрізнених і неповних фрагментів.

Для аналізу та інтерпретації тексту джерел широко застосовувався герменевтичний метод, який сучасна методологія гуманітарного дослідження все частіше трактує як один із головних методів роботи з текстом джерел. Необхідність його використання пояснюється широким вживанням у джерелах специфічної лексики – простомовних слів, діалектичних фразеологізмів, запозичень турецького походження, які вже давно опинилися в архаїчних шарах сучасної болгарської мови, або ж втратили свій первинний сенс. Герменевтичний аналіз цих лексем та їх поєднань дозволив краще розуміти зміст текстів наративів та, завдяки майже дослівному тлумаченню тексту, виявляти приховану в цих джерелах інформацію. Обов'язковою умовою проведення герменевтичного аналізу стало врахування характеристик того середовища, в якому створювалися тексти, особливостей мислення та світогляду представників групи носіїв говірок, які вивчаються.

Комплексний, джерелознавчо-історичний характер дисертаційного дослідження зумовив також необхідність застосування спеціально-історичних методів, які явили собою різнопланове поєднання загальнонаукових й історичних методів, спеціально адаптованих до особливостей джерелознавчих об'єктів, що досліджувалися нами.

Сфера застосування методологічного інструментарію історичної діалектології не вичерпується власне лінгвістичною наукою, поширюючи свою присутність в антропології, етнології, соціології, історичній психології. Оскільки цей зв'язок є зворотнім, то при аналізі інформативного потенціалу текстів, що стосуються ментальної й поведінкової сфер, було застосовано методики з інструментарію соціальної антропології.

Комплексне використання перелічених вище методів дозволить проаналізувати особливості розвитку діалектів болгар-туканців упродовж зазначеного проміжку часу. Правомірним буде зазначити, що проведення

такого дослідження має базуватися на наукових принципах об'єктивності, історизму та багатофакторності, із застосуванням сукупності загальнонаукових, міждисциплінарних, а також загальних і спеціальних лінгвістичних й історичних методів та прийомів джерельної критики. Комбіноване використання зазначених методів дасть змогу достовірно встановити генетичні зв'язки, мовні й культурні паралелі носіїв говірок туканського типу із материнським говором південноболгарського регіону Середня Гора.

РОЗДІЛ 2.

ПОХОДЖЕННЯ БОЛГАРСЬКОЇ СУБЕТНІЧНОЇ ГРУПИ «ТУКАНЦІВ» У СВІТЛІ ДАНИХ ІСТОРІЇ ТА ЕТНОГРАФІЇ

Болгарське населення сучасної України – найбільша з історичних діаспор за межами Болгарії, є багаторівневою структурою, в якій переплелися складні лінгвістичні, етнографічні, історичні та соціальні страти. Ці групи відображають минулий досвід спільноти: особливості переселень, специфіку складу, особливості розвитку і т.д. У результаті взаємодії цих факторів виникла і існує самотня субетнічна ситуація: усвідомлюючи себе болгарами в цілому, відчуваючи своє діаспорне положення, південноукраїнські болгари стійко зберігають внутрішні етнічні земляцтва. Причому це не тільки факт минулого, а й реальний вимір актуальної практики (наприклад, влаштування бізнес-структур у мегаполісах регіону та в столиці за принципом приналежності до одного села (або до групи споріднених поселень). Однією з таких є т.зв. «туканци» – нащадки самих ранніх з болгарських поселенців Буджаку (Південної Бессарабії, сучасних південно-західних районів Одеської області, чи то Дунай-Дністровського межиріччя).

Даний мікро- або субетнонім не є обраним представниками самої групи в якості самоназви. При цьому він активно використовується приналежними до сусідніх болгарських субетнічних груп [50, с. 7-8, 46, 53; 82, с. 382-399], а також інших народів (наприклад, їх називають «туканлар» гагаузи і албанці (крім власних польових матеріалів спираємося на відомості дослідників Є.М. Квілінкової (Кишинів) і Д.С. Єрмоліна (Санкт-Петербург)).

Форма є похідною від просторової локалізації – «тукашни» (тутешні; пор. з укр. та білорус. «тутейши»), що вказує на провідну роль представників цієї спільноти під час процесів болгарської (балканської взагалі) як групоніму або ойконіму по відношенню до субетнічної групи в цілому і частини мешканців того чи іншого населеного пункту фіксується

дослідниками у таких містах і селах Бессарабії, як Болград, Кам'янка, Кірсова, Комрат [22, с. 79-81, 97]. «Тукан» або «туканяска» – ім'я Болгарії чи болгар в цілому, гагаузькою мовою [52, с.104, 142, 146; 22, с.157-158].

Першими, власне «туканськими», поселеннями у Буджаку слід вважати Таш-Бунар, Імпуциту і Карагач. Заселення їх вихідцями з історико-географічного регіону Караджа-Даг (болг. *Сърнена Средна Гора*) відноситься до часів перед 1807 р. (рік зайняття краю російською армією). Вже після приєднання Бессарабії до Російської імперії саме вони заселяють найстарішу частину Болграду, а також Тараклію (нині місто в Республіці Молдова (АТО Гагаузія)) [86, с. 46, 48-49) і Банівку.

Крім того, за даними діалектології, представники даного субетносу були серед болгарських першопоселенців колоній Анадолки, Джурджулешт, Сатунова, Кайраклії, Вайсала (нині – Василівка), Чийшії (Городне) і т.д. Згодом у цих селах туканські старожили були асимільовані більш численними групами болгар, що переселилися у період 1810 – 1830-х рр. При цьому специфічні риси говірки першої групи болгар все ж вплинули на мову нових мешканців. Більше того, «туканський слід» чітко простежується у говірці болгарського села Паркани, яке географічно розташовано вже не у Бессарабії, а на теренах «Очаківського степу» (хоча й зовсім близько – через річку Дністро, навпроти м.Бендери), і заселеного болгарами у 1804 р. [7, с. 38].

Процеси перерозподілу болгарського населення Буджака, які мали місце після приєднання краю до Молдавського князівства, а саме – у 1860 – 1863 рр., сприяли виникненню нових туканських сіл. У Бессарабії, у російській частині, в цей час виникає село Кальчево, що було засноване жителями окремого кварталу (Туканської Махали) Болграду, а частково – із Таш-Бунару та інших туканських сіл [81, с. 7-8].

Масове переселення бессарабських болгар до Таврії в 1861 – 1863 рр. спричинили створення туканцями нових поселень у Північному Приазов'ї. Переселенці з Карагачу на новому місці засновують цілих три села –

Ганнівку, Петрівку і Першо-Миколаївку. Вихідці із Таш-Бунару дали життя Преславу і Інзівці. Болгари із Імпуціти заснували Мануйлівку і Зеленівку, а з Бановки, відповідно, Бановку і Маринівку. Болградські туканці оселилися разом із чушмелійцями (мешканцями Чешме-Варуїти) у Степанівці-Другій [28, с. 100-103]. Туканці з Кубею і Таш-Бунару – у Райнівці [31, с. 251-252]. Крім того, «туканський» субстрат фіксується у мові таких болгарських сіл Північного Приазов'я, як Андрівка, Гюнівка, Азовське (до 2016 р. – Луначарське), Болгарка (до 2016 р. – Коларівка) і Вячеславівка [7, с. 9-16].

Таким чином, туканці становлять не тільки численну, але і цілком виразну групу болгарської діаспори на півдні України та Молдови. У той же час, проблема їх походження довгий час залишалася невирішеною.

Один з найбільш ранніх дослідників – А.О.Скальковський, характеризував найстаріші туканські села Буджаку – Таш-Бунар, Імпуціту, Карагач – як населені «болгарами з Македонії» [75, с. 62, 67, 69]. Показовим тут є не стільки факт зіставлення субетнічною групи зі згаданим регіоном (під «Македонією» тоді часто мали на увазі всю південну, забалканську частину болгарських земель взагалі, а не лише історико-географічний або етнографічний регіон), а фактичне відмежування населення зазначених сіл від інших.

І дійсно, болгари-туканці володіли та й зараз ще володіють тільки їм притаманними особливостями говірки, фольклору, обрядовості тощо. У результаті наукових пошуків характерні особливості їх говірок були у середині ХХ ст. описані радянськими і болгарськими лінгвістами. Внаслідок цього вони були об'єднані в єдину групу – так званих «чійшийських» діалектів (які, втім, правильніше було б називати «туканськими») [7, с. 32-42; 27, с. 327-333; 55, с. 124-166; 78, с. 241].

Локалізація місця виходу носіїв говірок з метрополії, зроблена тоді ж, була не зовсім коректною. Зокрема, вказувалася територія Північно-Східної Болгарії, район міста Шумена. Відзначимо, що дана локалізація була здійснена механічно, без зіставлення з діалектною картиною зазначеного

регіону: в якості виправдання цьому, декларували не вивченість даних говірок в самій Болгарії. За основу бралася арена дії російської армії в часи російсько-турецької війни 1806 – 1812 рр., коли стався перший масовий перехід предків бессарабських болгар на північ [29, с. 17-18]. Аналогічно транслюється ця точка зору у сучасних лінгвістичних публікаціях [82, с. 375 - 377].

Подібна позиція досить швидко стала домінуючою і була екстрапольована з площини болгарської діалектології навіть у галузь історичних досліджень. Нерідко навіть визнані корифеї болгарістики перебували у полоні подібних помилок. Так, наприклад, вказуючи на походження з якогось села «Бабека» таких осіб як Кольо Віцеларю, Терзі Вільчу, Кольо Гугун, Кольо Варбан та ін. (підкресленням звертаємо увагу на родові прізвиська, від яких походять два найпоширеніших прізвища нинішнього таврійського с. Преслав, які утворилися від «старих ташбунарців» – Гогунські та Варбанські, причому, які зустрічаються лише у ньому), молдавський дослідник-болгарист І.Грек далі зауважує, що *«назва цього села, ймовірно, дана у спотвореній формі. На нашу думку, це або село Бабук, що у Сілістринській околії, або село Бабово із Русенської околії»*. Тобто, Південна Болгарія свідомо не розглядається ним в якості можливого місця виходу «бабекців», оскільки «під час російсько-турецької війни 1806 – 1812 рр. російська армія не заходила так глибоко на територію Болгарії» [42, с. 306].

Разом із тим, ще наприкінці XIX – на початку XX ст. серед нащадків болгарських першопоселенців Буджака і Таврії зберігалася пам'ять про те, з яких саме районів Болгарії прийшли їх предки: уродженець туканського с.Преслав І. Тодоров згадував пловдивські села Хамзаларе (нині – Зеленіково) і Чобу [8, с. 3); виходець з Туканської махали Болграду Й. Титоров вказував на село Бабек, яке розташоване поблизу, і на інші села Північної Фракії [80, с. 104, 106]. Згадані села розташовувалися саме в історико-географічному регіоні Караджа-Даг (болг. *Сърнена Средна Гора*).

Так, ведучи мову про відому в історії Болграда родину Камбурових, яка мешкала у Туканській Махалі, Й. Титоров прямо вказував, що *«те са от туканите, сиречь от онези българи в Бесарабия, кои са се заселили там в края на XVIII или в началото на XIX столетие* [вони з туканців, тобто з тих болгар у Бессарабії, які заселилися там наприкінці XVIII чи на початку XIX сторіччя]». Далі акцентувалося їхнє фракійське, південно-болгарське походження [80, с. 21, 104].

Правомірним є питання про те, як же виникла подібна опозиція, в якій одну із сторін стали називати «місцевими». Ризикнемо припустити, що відповідь знаходиться в історичній площині формування діаспори колишніх балканських жителів. Джерела першої третини XIX ст. нерідко відзначають «старих» болгар і т.зв. «нових» або «беженар» (біженців). Наприклад, П. Свін'їн писав: «Особливо під час минулої війни [1806-1812 рр.] відійшло... до 4.000 тисяч родин у Бессарабію, де здебільшого оселилися в будинках, що були залишені татарами. Для визначення відмінностей від перших болгар, які тут оселилися, називають їх «беженар» [19, с. 226]. Таким чином відрізнялися «корінні» болгары (оселилися ще в молдово-волоський період) від тих, хто прийшов пізніше (російський період).

Справа у тому, що терени Бессарабії до початку XIX ст. перебували у складі Османської імперії. Тож туканці то сама перша група болгар, яка поселяється у цьому регіоні, вважаючи за краще жити на околицях турецької держави, де національні, духовні та економічні утиски слабкіше, ніж на території власне Болгарії. Відомо, що після військової компанії 1787 – 1791 рр. більше 200 болгарських родин оселилися у регіоні. Обрали вони собі землі між р. Прут і оз. Ялпуг. Такий ареал визначався правовим казусом: ці землі, що входять до складу залежного від Туреччини Молдовського князівства, управлялися не султанською адміністрацією, а романськими Господарями. До початку російсько-турецької війни 1806 – 1812 рр. у Буджаку мешкало вже близько 8000 болгар.

Переселившись на територію Буджаку, туканці оселилися, насамперед, у містах Рені та Ізмаїл, а також у вже існуючих на той момент молдавських селах Сатуново, Анадол, Джурджулешти, Барта. Архівні матеріали вказують, що у село Барта, болгари прийшли у 1790 році [6, р. 398]. У 1800 році середньогорці осіли на місці ногайського поселення Таш-Бунар [6, р. 169]. У 1803 році переселенці опинилися у селищі Імпуцита [6, р. 1]. В 1804 році ними були засновані села Карагач і Імпуцита [6, р. 382, 401]. У Кубеї туканський субстрат на сьогоднішній день практично відсутній. Найімовірніше туканцями були заселені і Табакі, але згодом, велика частина із них переселилася до м. Болград, після його заснування в 1821 році.

Крім того, значна частина вихідців з Караджа-Дагу, перебувала у молдавських поселеннях Томарівського і Гречанського цинутів – Орак, Кугурлуй, Тома, Мінжир, Малешти, Джігалбай, Пеленей Булгар, Пеленей Молдован, Гаджікіой, Гречан, Алуат, Казаклія, Муса, Чадир – на землях молдавських бояр (найбільш великим землевласником був І. Балш), не тільки до заняття регіону російськими військами (1807) і навіть входження його до складу Російської імперії (1812), а й аж до здобуття болгарами колоністських прав (1819) та їх подальшого масового результату на землі новозаснованих колоністських округів (1819 – 1821) [42, с. 293].

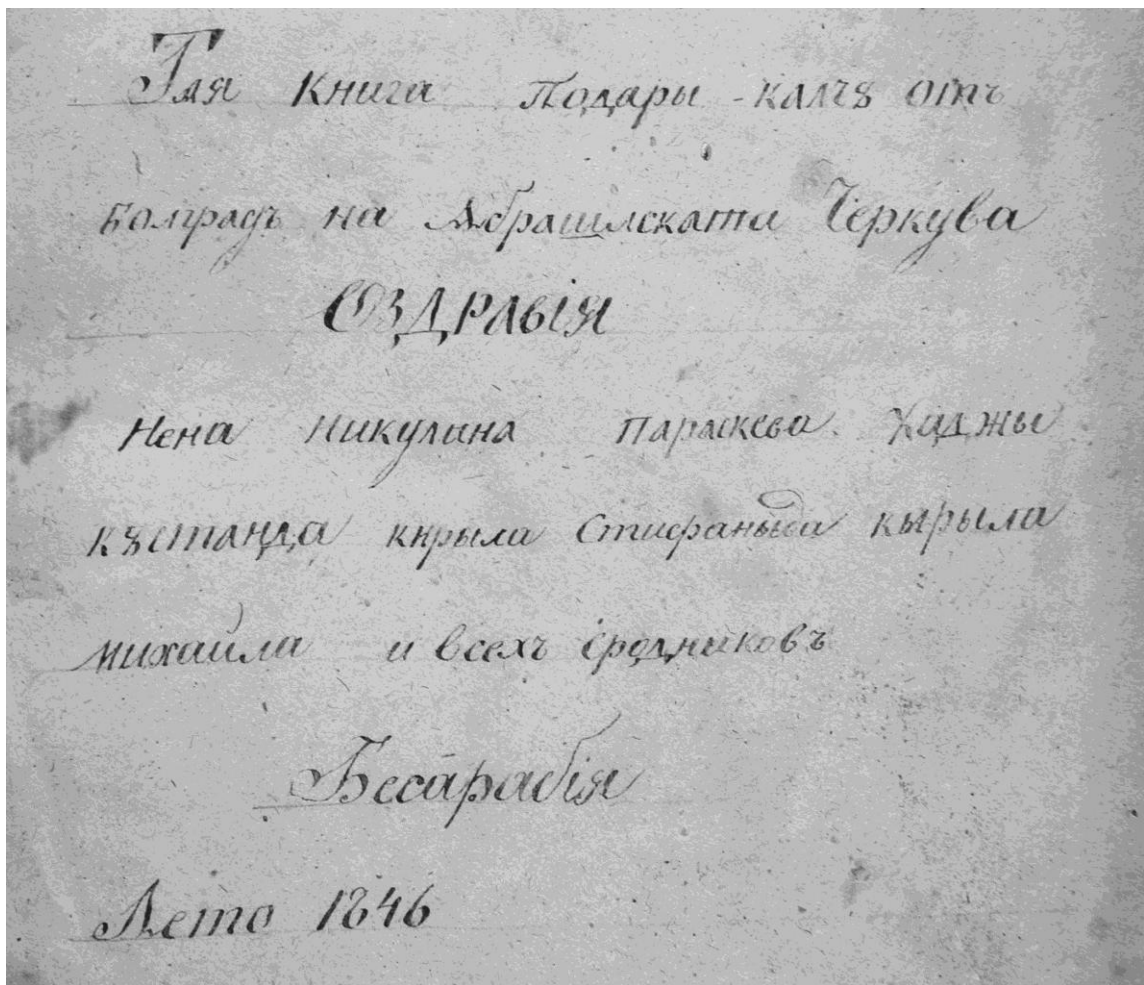
З приходом російських військ у Бессарабію в 1807 році туканці оселилися на землях селища Долукьой. Цілком можливо, що в цей же час почалося заселення Чийшії. У 1809 році туканці оселилися у Курчі [6, р. 480]. В 1811 році вони спільно з албанцями заснували Каракурт, а з молдаванами – Ердек-Бурну.

Декілька забігаючи наперед, відзначимо, що у 1820 році «міських» болгар наділили землею. Група туканців на чолі з «дядо Бано» виселилася з Ізмаїла і заснувала у 1821 році село Банівка. У 1857 році було засновано село Кальчева, яке в 1861 значно поповнилося за рахунок переселенців з Туканської Махали м. Болграда.

Бажаючи внести ясність у дискусійне питання про походження даної субетнічної групи, ми взяли за основу версію про зв'язки генези туканців з населенням Караджа-Дагу. У пошуках спростування чи підкріплення цієї концепції у травні 2012-го і в травні ж 2013 рр. автором розвідки, за участі одеських болгаристів Олександра Івановича та Івана Петровича Ганчевих, а також Олександра Анатолійовича Прігаріна, були проведені дві польові експедиції на території громади Брезово Пловдивської області – місто Брезово і села Свежен, Бабек, Чоба, Зелениково, Розовец, Чехларе (усі у 2012 р.), Златосел, Дрангово, Тюркмен і Стрелці (в 2013 р.), і громади Братя Даскалови Старозагорської області – села Братя Даскалови, Верен, Маркове, Православ і Медово (в 2012 р.).

У процесі проведення експедицій було обстежено місцеві церкви, бібліотеки, музеї, поточні архіви місцевих сільрад, проведені опитування місцевих жителів (у тому числі, краєзнавців-аматорів; найбільш цінну інформацію у наше розпорядження надав мешканець м. Брезово Іван Муєвський, нині вже покійний). В результаті, були виявлені фактичні свідчення на користь версії про походження «туканців» з регіону «*Сърнена Средна Гора*» (тур. Караджа-Даг).

Так, у церкві «*Св. Димитър*» м. Брезово було виявлено добірку церковних книг київського і московського друку 1830-1840-х рр. Згідно з прямими вкладними записами усі вони були подаровані храму рідного села Абрашларе (стара назва Брезово) бессарабськими колоністами. Враховуючи цінність даного корпусу джерел, публікуємо ці інскрипти повністю.

1) «Тая книга Подары Калчу отъ / Болградъ на Абрашларската Черкува / оздравіе / Нена Никулина Параскева Хаджы / Кустанда Кырыла Стифаныда Кырыла / Михайла и всехъ сродниковъ / Бесарабія / Лето 1846» [9];

2) «сию книгу подарилъ / Хаджи Феодоръ Дончовъ / Оздравіе / Параскеви, Ивана, Феодора, Манойла Нес / тора, Михаила, Параскеви, Марии Параскеви Леонтия / За упокой / Данила, Гина, Тодора Давида / Димитра Аксенія, ивсехъ Сродниковъ / Бесарабія / на 1846е лето Колонія Болградъ / [другим почерком]: Феодоръ Параскеви Ивана Феодора / Феодоръ J Параскеви М» [свідчення про продовження спілкування – перенесення частини осіб із розділу «здравія» до «упокою»; звернемо увагу, що «за упокой» форми антропонімів болгарські (наприклад: «Тодоръ»), а ось «за здравіе» – «Феодоръ»] [17];

3) «сию книгу подарыль Тодоръ / Топаленку, даспоминувати оздравіє, / феофора, марія, димитрія, николая, алексія, / Георгія, николая, феофора, алексія, стояна / марія пена аксенія илена марія боика / заупокой А вел / миту митка велика михаила злата михаила / велика михайла / злата михаила / андрея гену гана андрея братанъ вела, / ивсехъ сродниковъ Феодора Мары яд / Андрея Бесарабія Об Арашлари / на 1846е лето Колонія Болград / Господинъ» [20].

4) «Сію Книгу подарыл Калчу или / Кирило Минковъ / Оздравіє / Кирила Стойка Димитрія Николая / Банна Аликсея Симеона / Бесарабія Болградъ лето 1846» [14];

5) «Тая кныга подары Калчу отъ Болградъ / на Абрашларската Черкува / оздравіє / Калча Стойка Димитрія Ныколая Бана / Алексея Симеона Симеонъ умря сентабря на 20 ден / Бесарабія Лето 1846 / [інішим почерком]: Ась Эмманоіль / Петровъ» [характерна приписка про смерть якогось Симеона також ілюструє продовження зв'язків після подарунку] [15];

6) «Тая Книга Подары Калчу отъ Болградъ / На Абрашларската Черкува / Заупокой / Минка Нена стояна Ивана Николая / Константына Кини Тодора Кира Дона / Марія Матвея Симеонъ / Бесарабія / Лето 1846» [12];

7) «Тазы Книга Подары Калчу отъ Болградъ / на Абрашларската Черкува / Оздравіє / Калча Стойка Димитрія Николая Бана / Алексея Симеона пена костанда нена Никулина / Кирила Кирыла Михайла Стифаніда / Бесарабія Лето 1846» «Тази Книга Подари Калчу Болградъ / Болградъ Въ Болградъ Калчю» [13].

Очевидна пряма турбота мешканців Болграду про постачання колись рідного храму богослужбовою літературою. Швидше за все, подароване було повне коло «Міней» (4 місяці або 2 книги до нас, на жаль, не дійшли). Враховуючи ціну подібної книги, яка дорівнювала приблизно вартості корови, можна стверджувати, що це був достатньо істотний вклад. У цьому ж храмі зберігається значна кількість ікон київських та московських

майстерень, можливо, також переданих туканськими жителями Бессарабії. Про факт подібного масштабного подарунку побічно свідчить збережене срібне блюдо (дискос) з вигравіруваним ім'ям дарувальника «*Антонъ Васи́лиевъ отъ Болградъ*».

Слід зазначити, що в окремих випадках пам'ять про родичів, які виселились у Бессарабію саме з даного регіону, зберігалася протягом півтора століття. Так, вихідці із рамалійських родів Бачурових (у Бессарабії прізвище трансформувалася до «Бачурський») і Цветанських, що проживають у бессарабських Карагачі та Імпуциті, а також у дочірніх таврійських селах – Ганнівці, Петрівці, Першо-Миколаївці, вказували на Рамалію як на зону виходу їх предків не тільки наприкінці ХІХ ст., але навіть і у середині ХХ ст. [Кюркчиев, 1985, с. 46]. А представники хамзатарського роду Вапірових досі пам'ятають про померлого у Бессарабії Краю Вапірова (1783 – ?), який став родоначальником «таш-бунарської» гілки роду Вапірових, що проживає і понині у таврійській Інзівці [85, с.199].

Тема виселення на північ знайшла своє не однократне відображення у генеалогічних розписах сіл регіону. Яскравий приклад: одна зі стін краєзнавчого музею у с. Верен прикрашена зображенням родового дерева Кондаревих. Нижче одного із синів засновника роду Колю Іванова – Стойо, знаходиться напис – «*избѣгал в Русия*». Символічна і форма малюнка – спиляна гілка дерева [2].

Жителі сусіднього села Чехларе, коли в 1850-х роках їм знадобилися кошти для побудови нової церкви у селі, відправили до Бессарабії трьох ходоків на чолі із Моню Доковим. Ці ходоки пробули в Російській імперії два роки, при чому жили весь цей час у Болграді, у будинку професора Дмитра Агури, батьки якого були виселенцями із сусіднього с. Бабек, а сам він, очевидно, був пов'язаний із чехларцями якимись родинними зв'язками [87, с. 15, 17].

Ще один характерний приклад. Відомий уродженець Брезово (Абрашларе) художник Мінчо Кацаров, займаючись дослідженням власної генеалогії, в 1939 р. у листі до своєї старшої сестри питає, що їй відомо про предків по лінії діда Стою, який був священником: *«Неговият баща Стоян, наш працядо какво е работил в Русия, та са е върнал богат? [Його батько, наш прадід чим займався у Росії, що повернувся таким заможним?]»* [32, с. 164].

У даному випадку, очевидно, маємо справу з випадком рееміграції виселенців, які отримали колоністський земельний наділ у Бессарабії, продали його, і повернулися на батьківщину. Потрібно сказати, що практика була не настільки вже рідкісною. Прямим її відображенням є досить поширене в регіоні Середньої Гори прізвище «*Молдовански*» (зафіксована у Бабек, Брезово, Чоба), якими наділяли місцеві жителі подібних репатріантів [2].

Численні підтвердження версії про південно-болгарське походження туканців були виявлені нами і в результаті ознайомлення з напрацюваннями місцевих істориків-краєзнавців, представлених серією науково-популярних нарисів з історії міста Брезово [79] і сіл Тюркмен [21], Братя Даскалови [53], Верен [66; 69], Медово [51], Свежен [71], Верен [73], Чоба [74], Зелениково [85], Чехларе [87]. Сюжет виходу у Бессарабію обов'язково присутній в цих виданнях, але, правда, як лапідарна згадка про виселення, без деталей і подробиць.

Непряме підтвердження своєї гіпотези ми знайшли у реєстрах населення (аналогічних господарським книгам). З цих сучасних списків були взяті антропонімічні матеріали (прізвища). А їх порівняння з аналогічними діаспорними виявив збіги у досить рідкісних формах (наприклад, Каназирські, Матанські, Кацарські, Гогунські, Гогови і т.п.).

Ще однією групою матеріалів є етнографічні дані. Поки це пілотні відомості, але вже вони показують подібність у ряді типологічних моментах. Наприклад, і в Бессарабії, і в регіоні Середньої Гори зберігалася специфіка надгробних пам'ятників в залежності від статі (хрест – чоловічий і антропоморфна «лялька» – жіночий). Таким ознакою можна також вважати звичай «курбан» – жертвне ягня. В обох групах сіл його готують із кашею (булгур), а не випіканням просто м'яса. Вкрай бідними, в порівнянні з іншими субетнічними групами виглядають ритуали т.зв. «фракійської спадщини». Так, практично відсутня звичай «кушія» (кінні змагання) на Тодоровден. При

цьому, в Чійшії яскраво простежувалися релікти ряджених «кукерів» [33, с. 52].

Спільність у матеріальній культурі навряд чи може виступати серйозним аргументом – її комплекси скоріше являють собою результати модернізації та урбанізації останніх півтора століть. Але лексика, що означає основні елементи господарства і побуту, безумовно, збігається. Як дискусійні, поки що, тези можемо привести наукові уявлення про особливий тип житла туканців. Цей тип був виділений ще Л.В. Марковою (без уточнюючого історичної назви). Вона узагальнювала на рівні підтипу характерні ознаки житла в селах Кам'янці, Суворове і Нагірному [68, с. 63-65]. Тут, на її думку, двох-построечний житловий комплекс розвивався на основі двох наземних будівель (власне будинку і «кухні»), в інших же поселеннях болгар кухню слід розглядати як етап розвитку землянки-бурдея. Генетичне походження з гірського типу житла в Болгарії цілком пояснює це явище. Також, якщо ми маємо рацію, то очевидна ще одна типологічна риса: наявність льоху під житлом в групі туканських сіл. Це своєрідний релікт попередньої Батьківщини: реституція двохярусного розподілу господарського та житлового просторів. Схожу ситуацію спостерігаємо у субетнічної групи чушмелійцев (вихідців з Провадійського плато). А ось у інших груп болгар льох розташовувався поза будинком (або включався в нього після модернізацій і перебудов ХХ ст.). Додаткових підтвердження також вимагає наше спостереження над конструкцією даху: в туканській групі сіл її традиційна форма – чотирьохскатна, на відміну від двосхилих дахів у домівках балканських і фракійських болгар. Ще одним аргументом є відсутність номенклатури житлової кімнати «горната» або «долната къща». Зазвичай ці лексеми пояснюються рельєфом місцевості, на якій розташований будинок. Однак, для колишніх вихідців з гірської місцевості такі позначення були явно некоректними.

Таким чином, актуалізовані документальні, наративні, фольклорні, графічні та ін. види джерел, укупі з представницькою історіографічною

базою, дозволили підтвердити гіпотезу про південно-болгарське походження туканців. Основні положення даної дослідницької проблеми неодноразово представлялися автором широкій науковій громадськості протягом 2010 – 2020 рр. на міжнародних наукових конференціях в Україні та Болгарії.

Паралельно було піднято ще одне важливе питання – якими були причини виселення предків болгар-туканців з регіону Караджа-Даг? Всебічне вивчення питання дозволяє стверджувати, що найважливішим із факторів стала фактична втрата контролю з боку центрального османського уряду за управлінням територій, що конкретизувалося посиленням податкового гніту з боку бунтівних феодалів.

Стосовно досліджуваного часу та регіону, ситуація виглядала наступним чином. Землі в басейні річки Гюль-Дере, вздовж течії якої розташовані селища, що нас цікавлять, протягом усього XVIII століття належали представникам одного бейського роду Бекірлі: Місселім-бею, його синові Бекір-бея, і онукам – Мюселі, Садик, Бекір, Сулейман, Адем і Челебі-беям. Відповідно, їх володіння іменувалися: Міселім (Православ), Садиклій (Верен), Челебі (Медово). Частина земель була віддана Бекіром (Першим) на утримання тюркам-кочівникам (тюркменам), в районі с. Тюркмен, звідки і його назва [21, с. 23-25].

Приблизно у 1780 р. управителем нахії Караджа-Даг був призначений представник роду Бекірлі – Мустафа-паша (також відомий як Кара-Мустафа Філібелі (Пловдівський) [70, с. 254]. На початку 1790-х років, на загальній хвилі феодалної анархії, що запанувала в європейських володіннях Османської імперії, він, подібно до багатьох, збунтувався проти центрального уряду і оголосив себе незалежним володарем краю. Свою резиденцію (конак) Мустафа-паша мав у Чобі, і добре зміцнив її. Близько 10 років тривало його самовільне правління – аж до кінця липня 1801 р., в якому його озброєний загін був розгромлений султанськими військами під проводом Хак-паші. Мустафа врятувався втечею у Відин, де приєднався до головного лідера феодалів-бунтівників Османа Павсанта-оглу [74, с. 6-7].

Після цього представники відновленої центральної влади побажали отримати з жителів нахії податі за десятирічний період. Природно, що місцеві селяни-райя не були в захваті від таких вимог, оскільки податки платилися ними Мустафі Бекірлі, однак не передавалися їм у султанську скарбницю. По суті, караджадагці потрапили під прес подвійного оподаткування. У таких умовах частина з них обрала за краще найпростіший з можливих виходів – втечу. Ініціатором переселення став житель Чоби, такий собі «дядо Бано». Він і його рідня, очевидно, становили ядро переселенців. Також до них приєдналися жителі Хамзаларе (Зеленіково), звідки родом була його дружина, а також з розташованого між ними Абрашларе (Брезово) та ін. [74, с. 30-31]. Слід зазначити, що сам Бано прожив ще не менше 25 років після переселення, оскільки бессарабська Банівка, названа на його честь, була заснована в 1821 р., а сам він, за особливі заслуги перед односельцями, був похований у межах церкви [80, с. 79].

Дослідивши ревізькі казки, метричні книги і сповідні розписи населених пунктів, в яких в 1810 – 1830-ті роки проживали колишні чобінці, ми виявили відразу двох претендентів на роль ватажка переселення. Обидва з них, природньо, носили ім'я Бано.

Перший із них, Бано на прізвисько Каліф (Халіф), 60 років від роду (1758 р.н.), виявлений серед болгарської громади Ізмаїла в 1818 р [7, р. 199]. Акцентуємо увагу на тому, що в форштадті саме цієї фортеці до 1822 року – часу заснування колонії Банівка, все ще перебувала значна частина вихідців з нахії Караджа-даг. Цілком можливо, що таке прізвисько, яке збігається з титулом духовного вождя мусульман-сунітів, згаданий Бано отримав за лідерські якості, проявлені в справі переселення. Трохи пізніше його нащадки фігурують під близьким за змістом прізвищем Візир, яке потім трансформувалося в прізвище Візирські [72, с. 40].

Другий – «*Бано Митев поп Тодоров*», 1771 року народження. Якщо припустити, що біженців очолив саме він, то слід погодитися з тим, що у віці 29-30 років (1800 г.) він навряд чи міг сприйматися в рідному селі Чобі

односельцями як «дід»: подібна вікова номінація є лише пізнішою легендаризацією. У той же час, приналежність до священницької сім'ї – «*-поп Тодоров*», збільшує шанси цієї людини на те, щоб він міг стати авторитетом для земляків, будучи навіть у відносно молодому віці [7, л. 3 об.].

Точна кількість переселенців точно не відома, але ми вважаємо, що вона не могла бути особливо великою – кілька десятків сімей, може до сотні. У народній пам'яті жителів с. Чоба відомості про число виселенців збереглися різні: називаються цифри від десяти сімей до двох сотень [3, с. 7-8]. У будь-якому випадку, їх не було занадто багато, інакше турецькі власті здійснили б заходи щодо затримання такої численної групи самовільних виселенців.

Як вже було сказано, ядро переселенського каравану склали «райя» з Чоби, Хамзаларе (Зелениково) і Абрашларе (Брезово). Жителів інших сусідніх сіл, що приєдналися до них, швидше за все, було менше. У всякому разі, в ряді туканських сіл як Буджака, так і Таврії, антропонімія окремих родів досі зберігає пам'ять про включення в основну масу втікачів ще й вихідців з таких сіл як: сучасне с.Медово – родини Болжеларських і Челебійських (на той момент село називалося *Болжелар* і належало *Челебі-бею Бекірлі*); с.Розовец – Ромалійські (стара турецька назва – *Рамалія / Рахманлія*); с.Верен – Садиклієв (володіння *Садиклі-бея Бекірлі*); с.Свежен – Аджаров (від його старої назви – *Аджар*); с.Елхово – Шатлінський (змінене *Чатлински*), від турецької назви цього села – Чатал-Тепе і тому подібні [72, с. 48-49, 51, 54, 76].

Про те, що маршрут проходження біженців, очевидно, був спрямований саме на північ, і по шляху до «бановців» приєднувалися окремі сім'ї з сіл, які лежать «по іншу» сторону Середньої Гори, красномовно говорять прізвища жителів туканських сіл в Бессарабії і Таврії, що походять від відповідних топонімів: Турієц (від с. Турія; зустрічається у «таш-бунарців», причому у жителів таврійського Преслава прізвище збереглося у первісній формі, а в самому бессарабському Таш-Бунарі (Кам'янці), згодом було романізоване й

трансформувалося в «Туріцу», втративши первісну ясність свого походження), Суфларський (від старої назви с. Павел Баня – Суфлар-Тепесі (від могил двох дервішів-суфіїв, які знаходились у турецькій частині села)) і т.п. [72, с. 65, 79].

Швидше за все, просування Бано і його сподвижників до Бессарабії відбувалося поетапно. Ймовірно, першу зиму вони провели вже за Дунаєм, на території Волоського князівства, проте вже влітку 1802 р. були змушені рушити далі, оскільки саме в цей час Осман Павсанта-оглу, здобувши ряд перемог над урядовими військами, переносить військові дії на північ, розграбувавши Валахію аж до Бухаресту [70, с. 279-280].

Ще одним із проявів феодальної анархії в Османській імперії в останній чверті XVIII – першій декаді XIX ст., став т.зв. «кирджалійський час» – період безладдя, внаслідок опору центральній владі з боку загонів бунтівних феодалів, і просто неприкритий терор звичайних зграй розбійників і дезертирів щодо християнського населення. Наприклад, як видно із місцевих родинних хронік, саме утиски з боку всіляких розбійних ватаг змусили рушити на північ, до володінь Російської імперії, і частину жителів с.Садиклій (нинішнього с. Верен) [66, с. 33, 35].

Враховуючи цей чинник, ми можемо стверджувати, що переселення караджа-дагців в 1801 р. не було викликано виключно фіскальним тиском відновленої султанської адміністрації. Також, швидше за все, не було воно і найпершим з череди виселень мешканців регіону. Кількома роками раніше, а саме, влітку 1797 р., села краю зазнали спустошливих нападів розбійницьких зграй Кара-Фейзі, одного з найбільш активних кирджалійських ватажків [70, с. 161-163, 222-223]. Не виключено, що вже тоді перші біженці залишають рідні селища і шукають порятунку у відході на північ, у Буджак.

Набіги кирджалійських банд, що відбувалися на межі XVIII – XIX століть, вказуються в якості основної причини, яка змусила караджадагців залишати рідні села. Ті ж рамалійці в пошуках більш спокійних місць переселялися не тільки до далекого Буджаку, але, й чи то

заснували, чи то підселилися у два села в околицях болгарського м. Карнобат [67, с. 45]. Ми припускаємо, що вони могли надалі виступати в якості своєрідних проміжних пунктів еміграції / рееміграції між Буджаком і «Середньою Горою».

Ще одним з чинників, що підштовхнули предків туканців до переселення в Буджак, могла стати складна епідеміологічна ситуація в регіоні – спалахи чуми, холери та ін. хвороб. Так, народна пам'ять болгар Буджаку зберегла спогади про чуму 1795 р. (*Първата Чума*), як про причину переселення їх предків на північ [22, с. 177]. На епідемії, як на фактор переселенської активності, вказували авторам останнього дослідження і старожили середньогірських сіл Бабек і Розовец (Рамалія): протягом кінця XVIII – початку XIX ст., населення цих сіл всі разом кілька разів то піднімалися вище в гори, то спускалося на південні схили Караджа-Дагу, намагаючись уберегтися від всюдисущої зарази [2].

У цілому, приплив емігрантів з Балкан, що відбувається, до того ж, у складній епідеміологічній обстановці, підтверджується і поточною документацією російських митних установ зазначеного періоду. Так, рапорти і донесення начальника Дубоссарського карантину, що розташовувався на Дністрі, на кордоні з турецькими володіннями в Бессарабії, вказують на прибуття переселенців, які витримували сорокаденний (і більше) карантин з усіма пересторогами, зважаючи на високий рівень зараженості територій, з яких вони прибули [1, арк.168-170].

Не можна не відзначити й досить високий рівень мобільності жителів Середньої Гори внаслідок традиційних занять відхідним пастушим промислом. Відзначимо, що населення сіл у верхньому і нижньому плині ріки Гюль-дере було неоднорідним: якщо більшість згаданих вище сіл перебували у феодалному володінні, то окремі з них – ті, що розташовувалися на південних схилах Караджа-Дагу – Рамалія, Бабек, Чехларе, – були «дерменджийськими» поселеннями. Тобто, їх мешканці мали певні привілеї від турецького уряду взамін на відбуття повинностей і служби на користь

держави. Наприклад, жителям Рамалії вмінялася в обов'язок охорона перевалу і підтримка в задовільному стані дороги від їх села до села Турія, розташованому на північних схилах зазначеного гірського масиву [67, с. 45].

Разом з тим, і «райя», і «дерменджії» регіону, незважаючи на відмінності в соціальному статусі, займалися, здебільшого, відгінним скотарством, віддаючи йому перевагу перед власне землеробством. Так, більша частина жителів с. Рамалії (Рахманлій, Розовец), розташованого на малородючих гірських землях, змушена була постійно відлучатися на заробітки. Багато чоловіків наймалися чабанами навіть в Анатолію (півострів Мала Азія) [67, с. 48-49].

Показовим у цьому відношенні є й пісенний фольклор туканців. Зокрема, ми звернулися до найбільш старого його пласту, зафіксованому ще наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст. А.Ф. Варбанським в його рідному Преславі і сусідніх туканських селах, населених вихідцями з бессарабських Таш-Бунару, Карагачу, Імпуцити і Банівки. У піснях, присвячених заняттям відгінним вівчарством взагалі і чабанським промислом, зокрема – «*Стоян-кехайя*» і «*Момче-загорче*» – згадано назви регіонів, з якими було пов'язано населення Середньої Гори. Так, фігурує «*Каравлашко*». Головний герой першої з пісень – Стоян, не тільки збирається туди їхати випасати отари й стада малої й великої рогатої худоби, але й вміє добре говорити «поволоськи» [18, с. 384-386]. Це, безперечно, вказує на неодноразовий, не спорадичний характер подібних сезонних відлучок. Тема чабанського промислу у Валахії повторюється і в іншій із згаданих пісень: «*Слязло е момче-загорче. Карало и Влашка говеда, карало й ги продава*» [18, с. 151]. Стада волоських корів, які веде на продаж пастух-«*говедар*», очевидно, є плодом його часткового заробітку – частини приплоду, що з'явився за час його роботи за наймом (традиційна форма розрахунку з найманими пастухами того часу).

Важливе місце вівчарства і пастухів за наймом в господарських заняттях предків туканцев підтверджуються і етнографічними матеріалами і

усними переказами старожилів регіону. Так, старожили с. Чоби стверджували, що аж до Визволення їх діди і прадіди переважно тримали овець, поголів'я яких (починаючи з 250-300 голів) було головним показником заможності родини. Основною формою отримання «живої валюти» називався найм на випас стад у турецьких беїв по всьому Балканському півострові, і аж до Анатолії [3, с. 11].

Як бачимо, географія місць, в які сезонно мігрували середньогорці для занять найманом вівчарством, була досить широка – від Анатолії до Нижнього Подунав'я. Найімовірніше за все, була їм добре відома і територія Буджаку.

Вирішальним чинником, що вплинув на просування караджа-дагців в Буджак і, фактичного, перетворення їх на самих старих (йдеться про Новий Час) болгарських поселенців краю – туканців, стала наявність в останньому значної кількості незаселених земель.

Слід погодитися з поглядом молдавського дослідника Д. Хайдарли, згідно з якою вся територія Молдавського князівства, а не тільки її південних цинутів (повітів) стає відносно безпечною з боку ногайського Буджаку лише після закінчення російсько-турецької війни 1768 – 1774 рр. і підписання Кючук-Кайнарджийського миру, який ліквідував податні відносини Молдови по відношенню до Кримського ханства і поклав край низці нескінченних набігів номадів на внутрішні області князівства [83, с. 299].

Згадана демаркаційна лінія між володіннями молдавських господарів і кримських ханів у Південній Бессарабії, в західній її частині, проходила за течією р. Ялпуг і берегом однойменного озера. Таким чином, західний берег оз. Ялпуг знаходився вже на території Молдавського князівства [83, с. 250]. Більш ніж столітній термін введення цього кордону (приблизно з 1666 р.) створював певну атмосферу безпеки (яку, проте, часто порушували ногайці) для християнського населення, яке живе за нею. На думку того ж Д. Хайдарли, відносна розрідженість ногайських аулів південніше лінії Халіл-паші і, в цілому, компліментарне ставлення їх жителів до нових

поселенців, дозволило болгарським мігрантам вести традиційне господарювання паралельно з ними, не чекаючи масового виходу ногайців [83, с. 102, 107].

РОЗДІЛ 3.

ПАМ'ЯТЬ ПРО ПРАБАТЬКІВЩИНУ В ПІСЕННОМУ ФОЛЬКЛОРИ БОЛГАР-ТУКАНЦІВ БУДЖАКУ І ТАВРІЇ

Як ми побачили на матеріалах першого розділу, голослівне твердження про те, що «туканци» походять з Північно-Східної Болгарії, про «шуменський» характер їх говірки і т.д. (Бернштейн С.Б. і ін.), не витримує верифікації документальними джерелами. Так само й народна пам'ять, усна традиція туканських першопоселенців Бессарабії і їх нащадків, які проживають не тільки в Буджаку, а й у Таврії, вказують саме на Південну Болгарію як на зону виходу. Залучення матеріалів етнографічного характеру, в даному контексті, хоча і носить допоміжний характер, однак теж сповна підтверджує зв'язок даної субетнічної групи з регіоном «Сърнена Средна Гора».

Закономірним при цьому залишається питання – чи підтверджується ця цілком правдива версія, матеріалами пісенного фольклору? Для відповіді на нього нами було обрано фокус-групу – туканські села в Бессарабії і Таврії, а якщо бути більш точними, то зразки історичних пісень, зафіксованих від їх мешканців дослідниками упродовж XIX – XX століть. Слід зазначити, що початковий стан пісенного фольклору всіх етнографічних груп болгар (не тільки туканців), зафіксованого дослідниками вже на нових місцях їх мешкання, в Буджаку, буквально через 20-30 років з моменту переселення, характеризується високим рівнем фактографізму?, що видно по деталізаціям у топонімах, іменах власних, хроніці подій і т.п. Прикладом цього може послужити пісня з умовною назвою «Иринка-мизинка». (У записі й публікації назва відсутня, але ж надана нами виходячи зі змісту – по імені молодшої дочки однієї з болгарських родин – жертви кирджалійських бузувірств). Оповідає вона про події 1801 – 1802 рр., у той час як була зафіксована на початку 1830-х років:

«...Карманлии, карафизии /
Кара Маноф и *Инже воевода*. /
 На рет са села гуряли в *Карнобаашката каза*. /
Каваклиските селени сичките чули, бягали /
Мандю чорбаджи ни е чул...»

[11, с. 829-840].

Як бачимо, тут згадані і конкретні історичні особи – сумнозвісні ватажки кирджаліїв, що діяли на зламі XVIII-XIX століть, Инже-воевода і Кара-Мануф, і голова постраждалого від них сімейства – чорбаджи (заможний селянин) Мандю, так само як і члени його родини (не виключено, що й вони були постатями цілком реальними) згадано село Кавакли, яке реально існувало в околицях м. Карнобат (можливо, йдеться про сучасне місто Тополовград, яке відоме в турецькі часи саме під цією назвою й знаходилося в епіцентрі подій «кирджалійського часу»).

Незважаючи на те, що даний зразок пісенного фольклору походить із районів, розташованих на схід від туканської прабатьківщини – Караджа-Дагу, він цілком підтверджує загальні закономірності функціонування такого виду текстів – від моменту їх створення цілком конкретними авторами і до перетворення в «народні». Незмінною при цьому залишається і тенденція до знеособлення тексту пісень, відпадання подробиць колись відомих і зрозумілих автору і першому колу ретрансляторів (виконавців і слухачів), але не важливого, такого що стало другорядним для представників наступних поколінь хранителів і виконаців.

Разом із цим, незважаючи на певну втрату фактографічної наповненості пісень, певна географічна і подієва конкретизація все ще не втрачається і у піснях, записаних в туканських болгарських селах Бессарабської і Таврійської губерній Російської імперії наприкінці XIX – на початку XX ст. Особливо показовими в цьому відношенні є топоніми, згадані в текстах пісень, адже саме вони є свідченнями того, в яких саме місцевостях сучасної Болгарії проживали предки туканців.

Далі нами були використані матеріали, записані свого часу фольклористами А.Варбанським і Н.Кауфманом та істориком-краєзнавцем М.Шатлінським. Для дотримання «чистоти експерименту» нами було взято до розгляду пісні, записані ними саме в туканських селах. При цьому з метою виключення можливості привнесення компонентів, які походять від інших етнографічних груп болгарської діаспори, увага зверталася і на те, чи був інформатор уродженцем саме цього населеного пункту.

Все виокремлені нами в текстах топоніми було згруповано по декількох таксономічних категоріях, розташованих за низхідним принципом. Вважаємо, що подібний підхід дозволить повною мірою продемонструвати зв'язок туканського населення з територією саме Південної, а не Північно-Східної Болгарії.

Перш за все, звертають на себе увагу ороніми – назви гірських масивів, згаданих в контексті різних подій, що описуються в піснях. У збірнику А.Варбанського таких нами зафіксовано два.

Перший з них – Ілін-Пелін (Ірін-Пірін) (в піснях від Стефаниди Варбанської (Преслав) і Марії Челебійської (Банівка), чия локалізація в Південній Болгарії не викликає ніяких сумнівів:

«Скоро са завръщай /
от Илин, от Пилин»

[18, с. 105, 123],

Другим же є горний масив Чілін (*Чилинската планина*):

«Посьбра Велку дружина /
Дур семдесет и седям, /
Че си ги Велку изведи /
Че ги изведи, изведи /
На *Чилинската планина*».

«Велку и арапчето»

[18, с. 286].

В даному випадку, на нашу думку, ми або маємо справу з інваріантною формою вимови і написання назви першого із згаданих південно-болгарських гірських масивів (Ілін→Чілін), або ж мова йде про Чілінську гору (*Чилинската стена*), розташовану в околицях м.Ловеч у центральній Північній Болгарії, у передгір'ях Старої Планіни. У будь-якому випадку мова йде про ороніми (назви гірських топооб'єктів) розташовані в центральній, а не північно-східній частині Болгарії.

Відносно водних об'єктів, слід зазначити, що рекордсменами, у сенсі частоти згадування в туکانському пісенному фольклорі, є назви двох найбільших гідро-об'єктів Південної Болгарії – річки Маріци і її притоки Тунджі. Обидва гідроніми зустрічаються як порізно, так і разом, але частіше за все в зв'язку з господарською діяльністю. Такими виступають:

1) виготовлення тканини дівчиною:

«Станка платно тъче /
Долу, срещо *Тунджа*»

«*Станка-пиеница*»

[18, с. 165].

2) риболовля:

«Кито-льо, бяла българко, /
Када да денем туй Хару? /
– Хай да го денем проводим, /
На *Тунджа* риба да лови»

«*Хару*»

[18, с. 445].

3) побудова мосту:

«Заградил ми е мастора Павле, /
Заградил е на *Тунджа* мостове».

«*Саральмъ Павле*»

[18, с. 405].

У разі, коли Маріца і Тунджа згадуються спільно, як, наприклад, в пісні записаній від Гогунського Євгена Петровича (Преслав, 1962 г.), підтекст зведення мостів через них є вельми трагічним – вони дають можливість туркам відганяти населення в ясир:

«Да се провали тоз, който направи /
на *Тунджа* моста и на *Марица*».

«*Стана-робиня*»

[5, арк. 1],

Таким чином, у двох випадках з чотирьох обидві річки згадуються в зв'язку з наявністю на них мостів, які розглядаються не просто як об'єкт комунікації, але, перш за все, як засіб, що полегшив просування завойовників-турків вглиб болгарських земель.

Як бачимо, гідронімія туканських пісень – Маріца й інші річки її басейну – цілком прозора вказує на розташування місця виходу їх предків у Південній Болгарії.

Наступна таксонімічна група топонімів – ойконіми, дозволяє ще більше наблизити фокус розгляду можливих кандидатур «туканської ойкумени». Згідно найбільш відомих і легко ідентифікованих з них, регіон цей залишається незмінним – болгарські землі на південь від центрального хребта Балкан – т.зв. Старої Планіни. Думаємо, що подібне його сприйняття могло сформуватися в громадській думці, а далі відобразитися в пісенному фольклорі, лише за умови функціонування якогось загального просторового континууму (з обов'язковою складовою економічних зв'язків, сімейно-родинних відносин і т.д.).

Відзначимо, що сукупність ойконімів, які зустрічаються в фольклорі виселенців з Караджа-Дагу, дозволяє більш чітко окреслити його територію. Векторів, які розходяться від «Середньої Гори», кілька.

Перший з них – західний. Вельми показовим виглядає присутність у пісенних текстах такого населеного пункту, як «Софія». Тут необхідно згадати про те, що на момент виселення предків туканцев (рубіж XVIII-XIX століть) нинішня столиця Болгарії зовсім не досягла ще того рівня розвитку і ролі в житті болгарського етносоціуму, щоб згадуватися як якийсь вельми значущий топос. В окремих туканських піснях та ж Софія згадана як село «десятого» (за рахунком від рідного села героїні пісні):

«Мама Маринка обдади /
 през девет села в десето, /
 Във тая пуста София».

[18, с. 120].

В іншому випадку Софія фігурує вже як місто – «Софян град»:

«Вуйчо Младену думаше: /
 – Младене, пиле вуйчово, /
 Вуйчо ти ще та проводи /
 Въ Софяна града голяма».

«Младен и вуйчо му»

[18, с. 420].

Причому місто неблизьке, оскільки щодо його вживається просторова конотація «аж до...» («дур»):

«Де са е чуло видяло, /
 Мома кирия да кара, /
 Кирия тежко жулязо, /
 Кирия, дур до София».

«Клетя Буянка»

[18, с. 191].

Однак і не настільки далекий, оскільки в нього цілком можна відправитися найматися на службу або ж на ярмарок, як роблять герої пісень, парубки Стоян і Стою:

«И Стоян стане, отиде /
Фъв *Софянъ града* голяма».

«*Стоян и вуйчо му*»
[18, с. 223].

«На Разанджовски панаир, /
Тежко жулязо натваря, /
В София града закара».

«*Стою-акерманян*»
[18, с. 256-257].

А ще й погуляти в тамтешніх кав'ярнях і корчмах:

«Пофалял ми са й млад Стоян /
Снощи ми вечар *на Софян*, /
На Софян, на кафането /
Пред пашовите сеймени».

«*Стоян войвода и Ангелина*»
[18, с. 284].

Як бачимо, Софія в пісенному фольклорі туканцев фігурує як місце нехай і не ближнього, але і не надто далекого кола, тобто як місто цілком «своє».

У контексті «західної» географічної локалізації слід розглядати і Пазарджик, який у пісні «*Две айки*» (дві подружки) згадується як далеке місце, куди віддали заміж дівчину:

«Тейни майки, тейни бащи, /
Дали Яна фъв Елена, /

Бяла Стана в Пазарджика, /
 Да са не чуват, не виждат»

[18, с. 442].

Хоча питання про повну тотожність цього селища яке існувало на зламі XVIII-XIX століть сучасному м. Пазарджик (Татар-Пазарджик) залишається відкритим, повністю відкидати ймовірність збігу не можна.

Другий напрям, уздовж якого фіксуються топоніми, згадані в досліджуваному фольклорі туканців – північний. Ойконіми в даному випадку локалізуються в районі Старої Планіни, але все в тій же, центральній (не східний!), частині країни.

Також, в піснях згадується Габрово (ми схильні ідентифікувати його саме з сучасним м. Габрово):

«Байряк е побучал /
 И чадър расперял /
 Аберь е проводял /
 Фъв село *Габрово*».

«*Дойно билюк-баши*»

[18, с. 297].

Фігурує також *Дряново*, причому село і його жителі характеризуються вкрай негативно (найімовірніше, мова йде про м. Дряново – адміністративний центр однойменної громади в Габровській області):

«Мартин дружини думаше: /
 Дружино, вярна сговорна, /
 Кък щем през Дрянов да минем, /
 Дряновци хора лошава, /
 Дряновци хора умразни».

«*Мартин-войвода*»

[18, с. 311].

Тут слід зазначити, що населених пунктів з подібною назвою в самій Болгарії кілька, причому один з них розташовується на півдні Пловдивської області (грумада *Льки*), а два інших – в Хасковській (грумада Сімеоновград) і Ямбольській (грумада Тунджа) областях. Навіть якщо припустити, що в пісенному фольклорі болгар туканської субетнічної групи згадується якийсь з них, а не «габровське» Дряново, це, в цілому, не порушує гіпотезу, оскільки топонімічні матеріали «трас» від туканской ойкумени цілком чітко простежуються як в південному (південь Пловдивської області), так і в східному напрямку (області Ямбол і Хасково).

У зв'язку з південним вектором дослідницький інтерес представляє таке собі «село Куклен», в пісні від інформатора з таврійського с. Вячеславка (цілком можливою є пряма спадкоємність з сучасним м. Куклен – центром однойменної територіальної громади Пловдивської області, розташованим всього лише кількома десятками кілометрів південніше від зони виходу предків туканців – громади Брезово тієї ж області та сусідніх районів Старозагорської області):

«Какво е чудо станало /
 Фъв Куклинската касаба, /
 На Куклинските седянки»

[18, с. 333].

Східний напрямок конкретизує ойконім *Кавакли*, як місце резиденції якогось місцевого турецького феодала («султана»). Додатковий орієнтир у пісні – *Сливенски Баури* (пагорби), дає нам можливість з великою часткою впевненості ідентифікувати згадане село Кавакли як м. Тополовград (див. вище, в зв'язку з сюжетом пісні «Иринка-мизинка»):

«Да са провали султана, /
 Султана Каваклийския! /
 Доведи млади дюлгери, /

Заправи нови дюгени /
На Сливянските баири».

«Султана Каваклийския»

[18, с. 421-422].

Тут слід відзначити ще й той факт, що, згідно з відомостями усно-історичного характеру, зібраних на початку 1970-х років від старожилів с. Чоба (громада Брезово Пловдивської області), в останні два десятиліття XVIII століття, тобто, майже перед самим відходом чобінців під проводом Бано на північ, мали місце факти підселення вихідців з Кавакли (Тополчан) в це і сусідні села. Так, ще й у середині XIX ст. 23 сім'ї села, на прізвисько *Еничери* (Яничари) вели свій рід від такого собі Христо з Кавакли, який в молоді роки розбійничав разом із гайдуками, зібрав чималі статки, а потім осів у Чобі, куди потім перевіз і частину своєї рідні [3, с. 6-7]. Тобто, власне «туканський» фольклор спочатку, ще до переселення в Буджак, міг бути (а швидше за все й був) багатокомпонентним, таким, який збагачувався за рахунок пісенної традиції сусідніх районів Фракії.

В цілому ж, проаналізувавши географічну локалізацію оронімов, гідронімов і ойконімов, ми можемо перекоонатися в тому, що всі вони, або переважно, належать до територій, які лежать на південь від Старої Планіни. При цьому переважає топоніміка Північної Фракії. Все це, безсумнівно, перекреслює версію про походження туканців з Північно-Східної Болгарії, з району м. Шумен.

Серед імен географічних, які зустрічаються в фіксаціях туканського фольклору, нерідко можна зустріти і такий їх різновид, як мікротопоніми. Більшість із них були використані для позначення просторової прив'язки різних об'єктів шляхом акцентування на їх розташування поблизу (або в напрямку руху до) того чи іншого населеного пункту – «*Анадолски мостове*», «*Габровските механи*», «*Троенските бостани*», або ж приналежності до господаря – «*Беглешките армани*»(на землях *беглика* (*бейлика*) – феодального

володіння бея), або адміністративної одиниці – «*Бакладжанска курия*».

Наприклад:

Покара Велю сюречи, /
Сюречи, сюрекъ биволи. /
Той ги покара, закара /
През *Анадолски мостове*.

«*Велю и чумата*»

[18, с. 143].

Сино Дилене, Дилене, /
Дигни глава от възглави, /
Клето сърдце от постели, /
Та погледай гори-долу, /
Към *Беглишките армани*.

«*Дилян*»

[18, с. 200].

«Я поиди, поиди, Стоене, /
На Габровските механи; /
Там пият вино, Стоене, /
Момчета, като вълчета, /
Юнаци като зли вълци».

«*Стратила страшна войвода*»

[18, с. 232-233].

«Чула са й мъчка щръвница, /
Щръвница мечка, кръвница /
В Бакладжанската курия /
Десят кирвани изяла /
И още девет чакаше».

«*Добрю и мечката*»

[18, с. 253-256].

«Ощи му гнявно до гневя, /
Та че си Ламбо забягна /
Фъв *Троенските бостани*».

«*Ламбо*»

[18, с. 420].

Природно, що після більш ніж двохсот років з моменту відходу караджадазьких болгар на нові місця, мікротопоніміка їх рідних селищ істотно трансформувалася, однак інформаційний потенціал даного виду топонімів можна підсилити за рахунок залучення краєзнавчих матеріалів болгарських дослідників.

Говорячи про топоніміку туканського фольклору необхідно згадати і про макротопоніми. Хоча самі по собі вони і не вказують на зону виходу представників субетносу, проте дають ключ до розуміння причин і шляхів їх міграції в Буджак. Так, у піснях згадуються назви історико-географічних регіонів сусідніх країн – Каравлашко (Кара-Валахія як тоді часто називали Молдавію), з якими було пов'язане населення Караджа-Дагу (див. вище) в силу своїх господарських занять. Головний герой пісні – Стоян, як бачимо, вміє писати і говорити по-румунськи і збирається йти туди, аби стати головним чабаном (*кехайя*) при трьох великих отарах (*сюрия*) овець:

«Стоян мами си думаше: /
 Викат ма, мамо, викат ма /
 В Бегликя, в *Кара-Влашкото*, /
 На три сюрии кехая. /
 Че зная влашки да пиша /
 И зная влашки да думам».

«*Стоян-кехайя*»
 [18, с. 384-386].

Як ми вже зазначали (див. Розділ I), тема вівчарського промислу в князівствах Валахії і Молдавії повторюється в туканських піснях неодноразово через його значущість в господарському житті предків болгар-туканців:

«Слязло е момче-загорче. /
 Карало й *влашки говеда*, /
 карало й да ги продава».

«*Момче-загорче*»
 [18, с. 151].

В цілому ж, всі з представлених в пісенних текстах різновидів топонімів не тільки не спростовують, але, навпаки, підтверджують південно-болгарське походження туканців. Особливо важливою є та обставина, що виходить це із текстів, зафіксованих А.Варбанським у 1880 – 1900-х роках. Багато з його інформаторів, столітні люди, були представниками ще першого покоління переселенців, народженого вже у Буджаку. Тобто, самі вони засвоювали пісні від генерації своїх батьків і дідів – уродженців сіл, що лежать на південних схилах Середньої Гори. Зрозуміло, що їх тексти були насичені конкретикою – зазначеннями певних реальних місцевостей, цілком конкретних людей і подібними деталями.

Через півтора століття з моменту відходу караджадагців на північ, пісенний фольклор, винесений безпосередньо з місць виселення, насичений такими деталями, зходить зі сцени. З'являються пісні, створені вже на нових місцях, присвячені іншим подіям – переселенню з Бессарабії в Таврію, життю на нових місцях, битвам Першої світової і Громадянської воєн і тому подібним сюжетам. До цього слід додати і той факт, що внаслідок активізації господарських, шлюбних і т.п. видів контактів між представниками різних етнографічних груп болгарського народу, відбувалася міксація елементів духовної культури в цілому. Набагато складніше стає вести мову про власне «туканський» пісенний фольклор.

Разом із цим, записи, зроблені видатним болгарським фольклористом Н.Кауфманом в 1970-х роках в туканських селах Таврії, незважаючи на те, що репертуар їх значно слабше щодо збереження реалій прабадьківщини, у цілому підтверджують версію про їх південно-болгарську метрополію. Так, один з інформаторів Кауфмана – Михайло Карапетров з с. Зеленівка, в 1971 р. відтворює тексти, майже аналогічні записам А.Варбанського.

У пісні *«Посъбрал Мартин дружина»* згадано вже відоме нам село Дряново:

«Та че през Дряново так миним. /
 Дряновци йора лошави, /
 Дряновци йора юмразни»

[10, с. 130].

Фігурують й гори Ірин-Пирин:

«Бою си стадо пурнясал /
 Над Ирин Пирин планина»

[10, с. 322).

Тут необхідно згадати про те, що в самій метрополії – Північній Фракії (громада Брезово Пловдивської області та сусідні) пісенний матеріал, зафіксований в той же самий час – 1960-70-і роки, показує ще меншу ступінь збереження згадок про місцеві топоси. Зокрема, в матеріалах із сіл Бабек, Розовец (Рамалія / Рахманлій) і Свежен (Аджар), при згадці тотожних оронімів – Ірин-Пирин, і гідронімів – Тунджа і Маріца, назви власне населених пунктів не показують збігів. Істотно відрізняється і зміст пісень. При певних аналогіях в сюжетній лінії, повного співпадіння їх текстів з репертуаром туканських сіл Буджаку і Таврії, не зафіксовано [48, с. 119, 122-124, 137-139, 143, 147, 182, 187-188, 199, 201-202, 206, 217-218, 22-225, 229-230, 237-239, 253, 279, 282, 291, 293-294, 340, 427 і ін.]. Ставити під сумнів локалізацію місця прабатьківщини на підставі тільки цього факту теж не доводиться, оскільки діалект, яким користуються виконавці, демонструє повний генетичний зв'язок. Очевидно, що умови діаспори, у всякому разі, соціо-культурне середовище буття перших двох-трьох поколінь переселенців, більшою мірою сприяла консервації архаїчного шару пісенного фольклору.

РОЗДІЛ 4.

ДІАЛЕКТОЛОГІЧНИЙ ОПИС І СПІВСТАВЛЕННЯ ТУКАНСЬКИХ ГОВОРІВ БУДЖАКУ І ТАВРІЇ ІЗ ДІАЛЕКТОМ СЕРЕДНЬОЇ ГОРИ

4.1. Класифікаційні ознаки та маркери болгарських говірок-говорів-діалектів-наріччя

Сучасні дослідники-болгаристи, які займаються дослідженням переселенських спільнот, – діалектологи та етнологи – виокремлюють кілька видів т.зв. «острівних» спільнот болгар, відірваних від основного етнічного масиву: 1) діаспора; 2) анклав; 3) дисперсія; 4) екслав; 5) функціональна діаспора; 6) економічна діаспора; 7) нова і стара еміграція, кожен із яких, у тій або іншій мірі, зберігає етнічну самосвідомість. «Діаспора», якою є більшість болгарського населення Південної України, є транснаціональною формацією, що виконує, перш за все, функції «страхового» резервату етносу. Саме тому дослідники мови та культури цих субетнічних груп – бессарабських, таврійських й ін. болгар констатують факт збереження їх представниками мовної матриці, винесеної із теренів метрополії навіть кілька століть тому. Саме у мові простежується навіть більша стійкість субетнічних елементів, аніж у матеріальній культурі, чи то в етнографічній традиції. Цю особливість мови як засобу вербалізації інших форм культури відзначають як етнографи, так й історики з етнологами [41, с. 4-8].

Відповідно до цього, співставлення діалектів діаспори із діалектами метрополії дозволяє вирішити питання їх генетичної спорідненості, а відтак, враховуючи факти, запозичені з інших галузей гуманітарного знання, закрити питання про походження тієї чи іншої групи болгар Південної України.

Отже, перейдемо безпосередньо до розгляду ситуації із туканськими говорами. Знаний сучасний болгарський діалектолог І.Лієв та його канадський колега Л.Королов у спільній праці, присвяченій виокремленню та описові класифікаційних ознак діалектів болгарського мовного континууму (з

болгарськими говірками Південної України включно), іменують ці говірки «середньогорськими» / «сирногорськими» – за назвою регіону виходу їх носіїв – вже знаної нам *Сърнена Средна Гора*. Назву «чійшійські» або «туканські» вони використовують паралельно. Прикметно, що саме ці два найбільш знаних фахівця проблеми повністю відходять від версії їх «шуменського» походження, окреслюючи для них як метрополію трикутник земель між містами Карлово, Павел Баня та Чірпан, тобто, саме ті, на які вказуємо і ми. Слід зауважити, що ці висновки вони роблять, здебільшого, спираючись не тільки на здійснені ними самими компаративні зіставлення, але на матеріали, взяті із робіт попередників-істориків, у тому числі й з наших [59, с. 58-59].

Згідно класифікаційної схеми поділу діалектів болгарської мови, запропонованої цими двома метрами, в її основу можуть і мають бути покладені наступні критерії:

I. Макро-територіальна локалізація. Класифікація за цим критерієм зосереджує фокус на історико-географічному регіоні, з якого походить мова. Для болгарського мовного континууму такими традиційно є три основних області – Мізія, Македонія, Фракія. Втім, досить часто можна зустріти й членування на менші територіальні одиниці – Балкани (у розумінні регіону центрального хребта Стара Планіна), Добруджа, Родопи, Странджа. Часто сюди ж включаються й області діаспорні, такі, куди носії болгарських діалектів прийшли зі згаданих областей метрополії – Бессарабія (Буджак) і Таврія, Банат і тому подібні. При цьому інколи анклав певних діалектів, внаслідок міграційних процесів, що мали місце у XV-XIX ст., часто опинялися винесені далеко за кордони свого первісного ареалу. У випадку із переселенськими говорами болгар Південної України (також і Молдови), ілюстрація ситуації є майже хрестоматійною (див. *Додаток А*) [59, с. 11].

II. Компактність поширення говірки на мікро-рівні. Тут відзначають два різновиди мовлення: компактне та ізольоване. Згідно першого критерію, діалектом можуть охоплюватись ширші регіони, більша кількість населених

пунктів. Наприклад: 1) карловсько-павелбансько-чірпанський діалект (з вказівкою на конкретну триангулу з міст Південної Болгарії); 2) средногорський або підбалканський діалект; 3) вайсальський, від назви с.Вайсал на території сучасної Туреччини та похідних від нього болгарських говорах Буджаку й Таврії, куди виселились його носії (див. *Додаток А*) [59, с. 12].

III. Однорідність і змішування. За цим критерієм розрізняють однорідні (з сучасного погляду, звичайно) і змішані діалекти. Однорідними можна вважати, наприклад, представників окремих діалектних груп, у яких немає помітного змішування в передбачуваному історичному плані. У нашому випадку прикладом можуть слугувати відносно чисті «туканські» говірки бессарабського Таш-Бунару (Кам'янки), й таврійських Преслава й Інзівки. Їм протистоять змішані діалекти, які виникли внаслідок очевидного змішування кількох діалектів за останні 160 років. Тут можна згадати мішані тукансько-балканські говірки сучасних міст Болград (Україна) і Тараклія (АТО Гагаузія, Республіка Молдова), або тукансько-сертську говірку таврійського с.Степанівка-Друга [59, с. 12].

IV. За принципом місцевої міграції. Згідно нього розрізняють місцеві та переселенські діалекти. Місцевими виступають ті говірки, які існували щонайменше кілька століть на певній території – як окремі балканські, фракійські та інші діалекти вже званої нам області Средна Гора (Караджа-Даг). Іноді період подрібнення за напрямком місцевий/емігрантський є набагато коротшим. Наприклад, як вже йшлося вище, під час першої хвилі міграції болгар до Бессарабії, нові прибульці отримали назву туканців, що також є синонімом місцевих жителів. А вже через 60 років після оселення в Буджаку, частина туканців, у складі решти бессарабських болгар, переселилися на узбережжя Азовського моря, поклавши початок новій – таврійській гілці [59, с. 12].

V. Мовні (лінгвістичні) маркери. У цьому поділі як базову може бути обрано якусь одну (чи кілька) дуже характерну мовну ознаку. Наприклад,

говори-спадкоємці староболгарських голосних фонем *ѣ* (*ять*) або *ж* (*великий юс*). Загальновідомо, що саме згідно цього критерію вся болгарська діалектна територія умовно поділяється уявним «ятовим» кордоном на «західну» (з переважаючим рефлексом заміни *ѣ/е*: *бѣл* – *бѣли*) та «східну» (з переважаючим яскраво вираженим рефлексом переходу *'а/е*, наприклад: *б'ѣл* – *бѣли*) (див. *Додаток А*). Не менш популярною серед діалектологів-болгаристів є й практика розподілу говорів за т.зв. «футуром» вживаною перед дієсловами часткою майбутнього часу. В літературній болгарській мові усталеною є форма *ще*. Однак, якщо перейти до місцевого матеріалу, до того які варіації футура використовуються й досі в різних регіонах Болгарії та за її межами (Україна, Молдова, Сербія, Албанія, Македонія), то виділяють (*шъ*-говори, *жъ*-говори (виділено зеленим кольором), *зъ*-говори, *ке*-говори, *че*-говори, *са*-говори й інші) (див. *Додаток Б*).

Фактично ж, на лінгвістичній основі можна розробити нескінченну кількість діалектних класифікацій на кожному з мовних рівнів – у фонетиці, морфології, синтаксисі, лексикології діалектів. Основні мовні маркери, які ми спробуємо показати для кожного діалекту, наскільки це дозволяє наявна інформація, є наступними.

1. Фонетичний: зміна голосних під наголосом; твердість / м'якість вимови приголосних; закінчення форм займенників і закінчень дієслова; рефлекс на *s* (дз-) і наявність інших специфічних звуків.

2. Морфологічні (і словотвірні): закінчення іменників у множині; словотвірні моделі для окремих категорій слів; частинки майбутнього (футури); специфічні форми прикметників; особливості системи і форм числівників, у тому числі наявність чи відсутність форм чоловічого роду; специфічні займенникові форми; форми причастя; заперечні дієслова частки та інші специфічні особливості.

3. Синтаксичні: відносні зв'язки; тип використаного описового заперечного наказу; конкретний порядок слів.

4. Лексичні (специфічні лексеми) [59, с. 13-15].

Саме за такою класифікаційною схемою ми й будемо надалі здійснювати порівняльний аналіз матеріалів туканських (чійшійських) говірок Бессарабії/Таврії із материнськими говорами Середньої Гори, що у центральній частині Південної Болгарії.

Паралельне використання дефініції «*“чійшійський” тип говірок*» пояснюється тим, що до нього належить, насамперед, діалект с.Городне Болградського району Одеської області (назва до 1946 р. – *Чійшія*, нині використовується як паралельна народна). На думку діалектологів-болгаристів, саме в цьому селі характерні риси говору представлено найбільш повно й опукло, звідки й назва. Говірки цього ж типу представлені у бессарабських селах Банівка, Кальчеве, Кам’янка (Ташбунар), Владичень (Імпущита), Нагірне (Карагач), у м.Тараклія і м.Паркани (обидва в Молдові), частково у м.Болград (Туканська Махала) та серед болгар м.Ізмаїл. Дочірніми по відношенню до них є діалекти болгарських сіл південних районів Запорізької області – Преслава, Інзівки, Банівки, Аннівки, Першо-Миколаївки, Степанівки-Другої, Зеленівки, Мануйлівки, Петрівки та Райнівки. Саме у Таврії ці говірки добре збереглися і займають панівне становище. На думку одеської філологині В.О.Колесник, велику роль у цьому відіграло непересічне становище, поміж інших болгарських сіл, с.Преслав, яке тривалий час було культурним центром приазовських болгар. На відміну від цього в Бессарабії туканські говірки такої ролі не відіграють, тому що тут домінують говори фракійського типу, носії яких є нащадками переселенців із більш східного району між містами Слівен і Ямбол [65, с. 412-414].

Самий перший, із фахових, описів говірок цієї групи було здійснено ще 70 років тому (1951), за матеріалами діалектологічних експедицій у Одеській і Запорізькій областях фахівцями Інституту слов’янознавства АН СРСР С.Б.Бернштейном і Є.В.Чешко.

Згідно їх дослідження, вимова слова *нощ* (ніч), як *нъш* є характерною ознакою цих говірок. Також усі туканські говори мають членну форму *а(ъ)*.

У цих же діалектах ними була відзначена м'якість кінцевих приголосних – *Мия'л'* (форма чоловічого імені Михайло), *бел'* (лопата), *типо'н'* (диня) і т.п.

Не менш характерною для говорів є й втрата *x* в інтервокальному положенні або заміна його: *дре'и* (болг. літ. *дре'хи* – одяг), *б'аа'* або *б'аја'* (болг. літ. *бя'ха* – були). На початку слів *x* послідовно відсутня – *у'баф* (болг. літ. *ху'бав* – гарний), *о'ра* (болг. літ. *хо'ра* – люди), *у'рка* (болг. літ. *ху'рка* – веретено) і т.д. Послідовно носіями діалекту використовується африката *s* (дз) – *салдзи'*, *дзу'рла*, *дзя'на* й ін. – як в діаспорі, так і в метрополії [2, хв. 00-01 – 56-05].

З морфологічних рис було вказано на частинку майбутнього часу *жъ* і форму вказівного займенника *то'о* (то'ва).

З характерних лексичних особливостей чійшійської групи, невідомих іншим болгарським говіркам півдня України та Молдови, Бернштейн і Чешко вказують на лексеми: *бузи* – щоки, *кълвун* – дзьоб, *ирмик* – ремінь, *кутле* – мізинець, *кутел* – ступа, *панур(')* – кукурудза, *тербиш* – віжки та ін. Представлено в діалекті й архаїчні слов'янські лексеми: *изпръхна*, *зъмя*, *заюсвам* (болг. літ. *застивам*), *ино* (болг. літ. *винаги*), *убраз* (болг. літ. *лице*) і т.д. [27, с. 332-334].

Ці ж самі риси, характерні саме для «чійшійської» і їй подібних діалектних форм, відзначала через півстоліття пізніше знана, на жаль вже покійна, одеська дослідниця С.Топалова. Згідно її спостережень, найприкметнішими та найбільш характерними рисами діалектів цього типу є такі [82, с. 375-382):

1. Напівприголосна вимова фонем *«ѣ»* (ять) у наголосній позиції, із наступним переходом у *«е»*: *б'ал* – *бели*.
2. Перенаголос на *«и»* після м'яких приголосних і шиплячих: *жа'ба* – *жеби'*, або *ша'пка* – *шепки'*.
3. Сильна редукція голосних *«а»*, *«е»* та *«о»* в безнаголосній позиції.

4. Членна морфема чоловічого роду: під наголосом «*ь*», та «*я*» без наголосу.

5. Закінчення «*-ь*» у іменників жіночого роду та дієслів I-ї особи однини: (*в*)*удь* (болг. літ. *вода*), *перь*.

6. Відсутність у вимові приголосної «*x*». На початку слова вона випадає завжди, а в середині випадає або замінюється на «*j*» (*й*), із збереженням наприкінці іменників і дієслів.

7. Футурна частка *жа/жь*.

8. Показові займенники *тоо, таа і тее*.

Тож, як бачимо, основні маркери, які вказують на особність даного діалекту в колі решти локальних варіантів мови нащадків болгар-переселенців півдня України, є цілком виразними й незмінними, такими, які фіксувалися і всередині ХХ-го, і на початку ХХІ-го століття.

З'ясувавши загальну ситуацію, вважаємо за доцільне звернутися до матеріалів, які походять із метрополії, регіону вже знаної нам Середньої Гори. За основу буде взято матеріалу діалектологічного опису говору с. Чоба – нині кварталу м. Брезово (Абрашларе), здійсненого в 1974 р. мовознавцем Хрісто Холіолчевим, що зберігається в науковому архіві Етнографічного музею м.Пловдива. Для співставлення із ним будуть задіяні описи т.зв. «ташбунарських» туканських говірок – с.Кам'янка (Таш-Бунар) Ізмаїльського району Одеської області та похідних від неї сіл Преслав та Інзівка Приморського району Запорізької області, а також говірки с.Калчеве Болградського району Одеської області, заснованого в 1861 р. туканцями із сусіднього м.Болград. Згідно наявної у нас інформації, верифікованої писемними документальними джерелами та усною традицією, саме переселенці з середньогорських сіл Абрашларе та Чоба (разом із сусідніми) заклали ядро туканської громади в Бессарабії на початку ХІХ століття, а вже їх нащадки кількома десятиліттями пізніше рушили на береги Азовського моря (див. Розділ 1). Тож подібна добірка населених пунктів, мовний матеріал яких буде використано, є цілком виправданим і логічним.

Звісно ж, ми цілком усвідомлюємо той факт, що за більш ніж два століття, які відокремлюють наш час від моменту розходження материнських і дочірніх говірок, у кожній із них могли відбутися, під впливом факторів внутрішнього розвитку і зовнішнього впливу, певні зміни. Очікувано, що найбільш відчутними вони мають бути в лексиці, що використовується: іншомовні запозичення та сконструйовані на базі рідної мови лексеми, для позначення понять і предметів, які були не відомі звичайним селянам на зламі XVIII-XIX століть; семантичні зсуви, коли тотожні слова починають використовувати за часто діаметрально протилежним призначенням і т. ін.

Одним словом, у цьому відношенні болгарські туканські говірки не могли й не мали пройти якийсь інший шлях, яким би не пройшли, скажімо, переважно галичанські за походженням говори українців канадських прерій, російські старообрядницькі говори Болівії чи Перу, т.зв. «німецько-пенсильванська» мова амішів (ортодоксальних менонітів) США й інші подібні.

Втім, лексичний шар говірок буде нами розглянуто хоча й прискіпливо, але ж на останок. Головну ж дослідницьку увагу буде сфокусовано на фонетичних, морфологічних і синтаксичних особливостях говорів метрополії та діаспори, які можуть довести (чи навпаки – заперечити) факт їх генетичної спорідненості між собою.

4.2. Фонетика говорів

Опис і співставлення фонетичних особливостей говорів метрополії і діаспори, у нашому випадку, має принципове значення, оскільки мовленеві особливості туканських говірок мають цілком виразні, притаманні саме їм риси, про що вже було вказано в параграфі 3.1.

За основу нами будуть взяті матеріали найбільш добре описаних у діалектологічному сенсі с.Чоба (Болгарія) та с.Калчево (Україна). Останні

будуть доповнюватись описами ще однієї говірки туканського (чійшійського) типу – таш-бунарської (села Кам'янка, Преслав та Інзівка, Україна).

Якщо вести розмову про голосні фонери, то маємо констатувати, що у говірці с. Калчево, детально описаній свого часу, налічується шість голосних звуків, а саме *a, e, o, ъ, и, y*, які протиставлені одна іншій за такими критеріями, як:

- 1) участь вуст при їх вичленуванні – т.зв. лабіальні (*o, y*) і нелабіальні (*a, e, и, ъ*);
- 2) місце їх вичленування – передні (*e, и*), середні (*a, ъ*) та задні (*o, y*);
- 3) величиною проходження звуку між ньобом і язиком – широкі (*e, a, o*) та тісні (*и, ъ, y*).

Ці голосні, за оцінкою С.Топалової, майже не відрізняються від решти голосних фонем у сучасній літературній болгарській мові. Для говірки в цілому характерними є й короткі голосні звуки *a, o, e, y, (ъ), й*.

Голосна *a* зустрічається під наголосом як на початку слова, так і в середині й наприкінці: *анджък, абe, аглишчи, акнът, альн, ам; ъргатън, ъранджуф, бастъ, бътак, блажну, йанку; бъшта, върта, жина, зъм'а, гривута, систра, зъкуна, прустр'а*.

У ненаголошеній позиції голосна *a* найчастіше зустрічається в поєднанні *аї*: *върен'аї, здан'аї, съзнан'аї, пенц'аї; д'адув'аї, сйн'аї, фтор'аї, трет'аї; дукарай, искаї, спираї*.

Друга за вживаністю голосна фонема – ъ в говірці також не обмежена позиційно. Вона зустрічається і під наголосом, і поза ним, на початку, всередині й наприкінці слів: *Ъдес и Ъдесъ, ълай, ълан, ъман, ън'у; ълтън, вътур, зимъскъ, крѣштисън, крѣштени, кълам, хълам; зъркам, глъван'ъс, въртоглуф, вудъ, къймъ, тривъ, пъчъ; литръ, листунъ, милинъ, масъ, тръткъ; грибъ, пиръ, ривъ, фърчъ, готв'ъ, кан'ъ, тръс'ъ, фпогнъ, фърл'ъ*.

Після м'яких приголосних під наголосом вона у вимові наближається подекуди до 'e': *лип'ъ і лип'е, върв'ът і вървет, муйъ і муйе, удъїе* [81, с. 35].

Звуки *и, о, у* в туканських говірках Південної України також не мають значних відмінностей від сучасної загальноболгарської фонетичної норми [2, хв. 00-01 – 56-05].

Цього не можна сказати про голосну *е*, яка в свої вимові різниться від літературної мови. Якщо там приголосні перед нею (*е*) завжди напівпом'якшені, то у цій туканській говірці – пом'якшені, особливо *д* і *т*. За якістю своєї вимови ця фонема наближається до російської *е* чи української *є*, а якщо стоїть на початку слова, то ще й йотується.

Голосна *е*, на відміну від інших, обмежується позиційно. Під наголосом може зустрічатися на початку, всередині й наприкінці слів: *йедини, йерки, йес'ън, йетки, йешчици; бел, зеркалу, кекъф, меркъ, серки, трепкъ; биле, две, душе, сифте, утишле; миджеє, м'їнъджеє, Мъреє, гуркеє, прусеє, пеє, тръсеє, фъшкеє*. Виключенням є форма *ни* заперечувальної частки, замість *не*, наприклад: *ни мъ питъй*.

Ненаголошена голосна *е* зустрічається лише у кличному відмінку іменників: *бате, Дорке, Иване, Кине, котке, мале, Ст'оп'е, Тудорке* [81, с. 36].

Подібні ж позиції у вимові *е* зустрічаємо і в описаній Хр.Холіолчевим говірці с.Чоба (станом на серелину 1970-х років, від малоосвічених інформаторів, народжених у 1900-20-х роках) [4, с. 18-20], так і у власних записах, здійснених у цьому селі в 2013 році, від інформаторів 1922 – 1926 рр. народження. Остання обставина – вік та освітній ценз осіб, що інтерв'ювалися, є надзвичайно важливим, оскільки саме вони є носіями традиційних діалектних рис їхньої розмовної мови. Від себе додамо, що за нашими спостереженнями 2012 – 2014 рр., ця особливість у вимові голосної фонемі *е*, під впливом літературної мови у с.Чоба й сусідніх Зелениково й Бабеку вже майже зникла і не вживається молоддю та людьми середнього віку, зберігаючись лише у пасивній пам'яті літніх [2, хв. 00-01 – 56-05].

Наступний блок фонем – приголосні. Стосовно консонантизму говірок болгарської мови, які вивчаються нами в межах спорідненого

середньогорського діалекту, можемо сказати наступне. Загальна кількість приголосних у калчевській говірці 38: *б, б'п, п, в, в', ф, ф', д, д', т, т', г, г', к, к', з, з'с, с', й, л, л', м, м', н, н', р, р', х, ж, ш, ц, ц', дз, дз', дж, ч*.

Наявні два основні кореляційні ряди фонем за ознаками звучність/беззвучність та твердість/м'якість. М'яких приголосних налічується 17, що в цілому збігається із їх кількістю в сучасній літературній мові, окрім фонем *х'* та того факту, що афrikата *дз* в туканських говірках має ще й пом'якшений варіант *дз'*, який вважається самостійним звуком.

Зауважимо також, що **широке вживання м'яких приголосних** є своєрідною візитівкою як говору в цілому, так і всього карловсько-павелбансько-чірпанського діалекту східноболгарського наріччя: палатальні та палаталізовані звуки *р'* (*пишикир', папур'*), *л'* (*пул'анъ, нидел'а, кл'уч*) та ін. [4, с. 23-25; 2, хв. 00-01 – 56-05].

Гіпертрофована м'якість частини говорів Фракії є загальновідомим фактом, тож саме тому й поширені в туканських селищах форми написання та вимови родинних прізвищ на кшталт *Мил'чев* (Мільчев), *Вел'чев* (Вельчев), *Бел'чев* (Бельчев), всупереч нормам сучасного правопису в самій Болгарії – *Милчев, Велчев, Белчев* – не є наслідком канцелярського російщення часів Російської імперії чи то СРСР, а самою первісною їх формою.

Прикметною рисою говору в цілому – як його варіанту з теренів метрополії, так і діаспорних говірок, слід вважати **наявність серед фонем афrikатів**. Афrikатами називають приголосні звуки, що являють собою злите поєднання смичного приголосного із фрикативним, зазвичай того ж місця утворення. В говорі, який ми вивчаємо, вони наступні: *дж, дз (дз')*.

Приголосна *дж* зустрічається в калчевському говорі у наступних випадках:

а) на початку слова: *джаснът, джафкъм, джибри, джоп, джумерки, джук'ъс, джуркъни;*

б) в його середині між голосними: *бъджъ, бѣджинак, ърѣджик, чикмидже* та після сонорних: *анджък, джинджем, пенджуръ; мурджилей съ, курджило, пайджънъ* (після *й*).

Африкат *дж*, менше представлений в лексиці говірок, і присутній переважно в словах турецького походження. Слов'янські за походженням слова, де він трапляється: *дърджъ, върджъ, бърджи и бърджу; ръмджъ, гъмджи* [2, хв. 22-01 – 26-45].

Наступна приголосна-африкат – *дз*, зазвичай розташована напочатку та всередині слів: *дзад'ън, дзърънтъ, дзурль, дзъранъ, дзвънче и удзъранъ, нъздади, нънъздади; върд-зобм, мърдзй мъ, мърдзили'ф* й ін. Споріднена із нею приголосна *дз'* стоїть виключно перед наголосною *а*: *дз'апль, дз'апъм, уддз'авъ*. У цілому, можна стверджувати, що фонема *дз* виринає в словах замість *з* або *ж* на поєднаннях *т+з* (*удзърънтъ*) [81, с. 42].

Наявність у говірці с.Чоби вжитку африкатів також описано. При цьому вживання *дж, дз (дз')* розглядається як його прикметна особливість [4, с. 27].

Якщо продовжити розгляд саме цієї проблеми – характерних рис-маркерів, відзначимо наявність у говірках Середньої Гори, та її діаспори, чергування звуків, як голосних, так і приголосних [4, с. 19-26; 2, хв. 00-01 – 56-05].

У с.Калчево також відзначено чергування дзвінких і глухих приголосних фонем (*к – г, с – з, п – б, т – д, ж – ш, ф – в*): *прук – плугъ, прак – пръгъ, чиис – чиизъ, л'ап – л'абъ, джоп – джобъ, рет – ридъ, горут – горудъ, ръш – ръжънъ, сиф – сив'ай*. Описано й чергування твердих і м'яких (*л – л', н – н', р – р'* й ін.): *пърцал – пърцъл'а, ден – дин'а, пиръ – пир'ах, сидъ – сид'ах* [81, с. 42-43].

Щодо позиції стосовно т.зв «ятового» кордону материнського говору Середньої Гори і похідних від нього туканських говірок південноукраїнського регіону (див. параграф 3.1), то можна впевнено

стверджувати, що й одні, й інші, локалізуються по східний його бік. Це відзначено всіма дослідниками говорів [Бернштейн і Чешко, Журавльов, Топалова, Холіолчев), матеріали яких використано нами. Перед м'яким приголосним під наголосом завжди вимовляється *е*: *бели, гулеми, леви, летни*. Під наголосом перед твердим приголосним вимовляється *а*: *б'алу, гул'аму, л'авь, л'ату*. Наприкінці слова вимовляється *е* (*две*), лише з кількома виключеннями – *къд'а, нъкъд'а, зъкъд'а*.

Наступною важливою маркерною рисою обох груп говірок – метрополії та діаспори – є **редукція** у словах. Характерною для них є повна редукція ненаголошених голосних звуків *а, е, о* у короткі фонемі *ь, и, у*. Наприклад: *бабъ, майкъ, чешкъ; жина, мисо, б'алу, житу, зърну* й ін.

Голосна *е* в післянаголосній позиції переходить у *ь*, *наприклад: бед'ьн, нерв'ьн*, але якщо після того починається відкритий склад на *и*, то трансформується в *и*: *чем'ър*, але *кви чемири искъш*. Виключення становлять займенникові форми *мени, теби* [2, хв. 00-01 – 56-05].

Голосна *и* у післянаголосному закритому складі переходить в *ь*: *гувидар'ьн, хъйдут'ьн; лан'ь*, але *гори*. Якщо за ним йде другий відкритий склад, то *ь* переходить в *и* (або ж зберігається *ь*): *буздуган'ьн* – *буздуганинь* (та *буздуган'ьнь*), *од'ь* – *одили* (та *од'ьли*); *либовн'ьк*, але *либовницъ* й ін. Після приголосних *ж, ч, ш* фонема *и* зазвичай редукується в *ь*: *пулучъх* (також і *пулучих*), *зъкончъх; кочънь, вечък; фкл'учъх* (або *фкл'учих*), а після тих самих приголосних, але в переднаголосній позиції переходить в *ь*: *чъвгар, чърак, чъфут'ьн, шърок, шъръ*.

Сполучення *йа* на початку слова переходить *и*: *по-иваш, идень иде, изувир, идосоом съ, инийкъ, ице* [2, хв. 00-01 – 56-05].

Переднаголосна фонема *а* після *ж і ч* змінюється на *и*: *нъжилен* – *нажален, бъджинак* – *баджанак, чиир* – *чаир, читал* – *чатал*.

Не підлягають редукції сполучення *-аа, -оо* (*а -еє* завжди знаходиться під наголосом)- *нос'аа, тръс'аа, фтас'оом, путсул'оом*.

Рисою спільною для говору с.Чоба (Болгарія) й дочірніх говірок болгарських селищ в Україні є злиття в єдину словоформу футурної частки *жъ* (*ж*) та форми дієслова *отида*: *жидъ* (*жийъ*, *жеѣ*), *жидиши* (*жийиши*), *жиди* (*жий*), *жидим* (*жим*), *жидити* (*жийти*) та *жидът* (*жеѣт*) [4, с. 42; 81, с. 45].

Лабіалізація (випячування вуст вперед при вимові) зустрічається при переході *e>у* після фонем *дж*, *ж* і *ч*: *бърджу*, *пенджуръ*, *тенджуръ*; *жул'азу*, *ичум'ан*, *ичумик*, *чул'ак*, *чупици*, *чур'аслу*, *чурешъ*, *чурешуф*, *чуимъ*; або ж при переході *и>у* після *ж* і *ш*: *жув'ал* (але *жиф*), *пирушуник*, *шупар*; *нашу*, *вашу*. Зворотній фонетичний процес – делабіалізація, відзначено в наступних лексемах: *гивре*, *гивез'ън*, *повез*, *гивеч*, *либи* (і *либовн'ък*), *лицернъ*, *килоти*, *ким'ур*, *кит'ук*, *пире*, *тит'ун*, *тримо*, *чичур*.

Не менш цікавим, самостійним і цілком прикметним явищем говірок метрополії і діаспори є **додавання голосних фонем в словах**. Зокрема, описано для звуку *и*: наприкінцева вставка *и* в прислівниках *нъздади* (літ. *назат*), *удзади*, а також у прийменникових формах *нази* (літ. *при нас*), *вази* (літ. *при вас*) [4, с. 38-39; 81, с. 50].

Прикметним для говірок туканського типу є **випадання голосних фонем** у ряді лексем. Показовими у цьому відношенні є наступні варації:

1) випадання *а* в словах: *гирнїлу* (*геранило*), *мъйлъ*, *мъйнъ*, *шърпънъ*, *кръшитїсுவъм*, *баб'ънтъ*, *лел'ънту*, *мойтъ*, *твойтъ*, *наштъ*, *ваштъ*; *кту* (*като*), *ми* (*ами*), *ку* (*ако*);

2) випадання *ъ* в словах: *длък* (літ. *дълъг*); *збор* (літ. *събор*);

3) випадання *е* в словах: *йербичкъ* (літ. *яребичка*), *кирмїдъ*, *катръ съ* (літ. *катеря се*), *нашту*, *вашту*;

4) випадання *и* в словах: *бабинти*, *маминти*; *дофтурти*, *кочънти*; *м* (*им*);

5) випадання *о* в словах: *зътва*, *тва*, *приблїчъм съ*; *сурваткъ*, *урки*, *укул* (*около*), *кът* (*като*), *дукът* (*докато*).

Не менш показовим є випадання складів у словах. Найчастіше подібне явище спостерігається у займенниках. У двоскладових лексемах-займенниках послідовно випадає перший склад. Наприклад: *къф* (літ. *какъв*), *ква* (літ. *каква*), *кво* (літ. *какво*), *кви* (літ. *какви*), *зькво* (літ. *закакво*), *што* (літ. *зашто*), *га* (літ. *кога*), *де* (літ. *къде*) й інших подібних [81, с. 46].

Голосна фонема *x* загалом не характерна для діалекту регіону Середня Гора [2, хв. 00-01 – 56-05] та похідних звідти говірок, а тому завжди випадає:

1) на початку слів: *айди*, *алтъф*, *апкъ*, *йл'ъ съ*, *индек*, *ирей*, *итринъ*, *йтър*, *ладну*, *ланкъ*, *л'ап*, *лапи*, *лопкъ*, *лопъм*, *лузгъф*, *лъпак*, *лъпитей*, *ремъ*, *ром'ъл*, *румнувъ ми*, *рупъм*, *ръниник*, *рънъ*, *ръчки*, *рачки*, *од'ъ*, *оръ*, *убуу*, *умъ*, *уркъ*, *уро*, *ъбер*, *ълвъ*, *ълкъ*, *ъмбар*, *ъмот*, *ъркъм*, *ърман*, *ърлец*, *ъсър*, *ътър* й ін. Виключення: *хаплъ*, *хл'ус*, *хулъ*, *хъйдут'ън*, *хъйлез'ън*, *хълам*;

2) всередині слова, коли стоїть між двома голосними звуками: *груъм*, *груъну*, *заър*, *зьъркъм*, *инее*, *лиусъ*, *лъанкъ*, *муъл*, *пруод'ъ*, *пруосн'ък*, *труйчкъ*, *свъа*.

Натомість *x* зберігається наприкінці іменників (*гр'ах*, *грох*, *см'ах*) [81, с. 48] і дієслів [55, с. 157].

Представлене в говірках даної групи і явище асиміляції окремих приголосних фонем та їх сполучень. Тут ми зосередимося виключно на тих прикладах, які значною мірою відрізняються від загально болгарської літературної норми, а також від решти діалектних форм метрополії та діаспори. Найбільш показовими, такими, що свідчать про генетичну спорідненість говірок, є наступні чергування:

- 1) *в > л*: *слубодну*;
- 2) *н > л*: *млогу*, *лишан*, *пукълкъ*;
- 3) *р > л*: *бръмбул*, *трънтул*; *кутли*;
- 4) *мн > вн*: *повн'ъ*, *зьповн'увъм*, *съвнъ съ*, *ръсъвнъ съ*, *тъвну*, *тъвнійць* [4, с. 28-30; 81, с. 49].

4.3. Морфологія та синтаксис говірок

Найбільш повно особливості говірок, які вивчаються, можуть бути з'ясовані під час морфологічного аналізу. При цьому першочергову увагу акцентовано на відмінності від літературної норми, на риси, які, з одного боку, відрізняють досліджуваний діалектологічний матеріал від решти, а з другого – свідчать про генетичний зв'язок материнських і дочірніх говірок між собою. Почнемо ми із дієслів.

Відразу ж маємо відзначити, що матеріали говірок всіх трьох згаданих географічних локацій – 1) Чоба (Средна Гора) [2, хв. 00-01 – 56-05]; 2) Кам'янка/Таш-Бунар (Буджак); 3) Преслав та Інзівка (Таврія) – переконують нас у загальному вжитку **футуру жа** для утворення форм майбутнього часу дієслів.

Форми майбутнього часу утворюються з допоміжної частки *жа* і особистих форм теперішнього дієслова, що відмінюється, наприклад:

	Однина	Множина
1.	<i>жа пл'итъ</i>	<i>жа пл'ит'ъм</i>
2.	<i>жа пл'ит'ъш</i>	<i>жа пл'ит'ът'и,</i>
3.	<i>жа пл'ит'ъ</i>	<i>жа пл'итът</i>

Частка *жа* має також і фонетичний варіант *же*, наприклад: *жа упл'итъ* и *же с'и уп'ичъм*. Частка *жа* не має наголосу і стоїть зазвичай безпосередньо перед дієсловом. Між ними можуть стояти лише еклітичні займенники, наприклад: *жа са къпи нашту мумчънци; жа скръщам съл, жа са тур'им ф салн'ичката* [81, с. 82].

Оскільки допоміжна частка не має наголосу, то вона в деяких випадках може зливатися з дієсловом, наприклад: *дзаран пак ж'ида ф къра*.

Негативна форма майбутнього часу зазвичай утворюється за допомогою дієслова *н'аму*, взятого в безособовій формі і пов'язаного з відмінним дієсловом за допомогою частки *да* або *жа*, наприклад: *дъш н'ама да йма; н'ама жа бѣд'и тѣ'*.

Дієслово *сам* має три форми майбутнього часу; частка жь може стояти як перед дієсловом *сам*, так і перед дієсловом *бьда*, наприклад: *ала дув'ьчира, тат'а жа / дома; тука жа бьдат тр'и кьшт'и и дам за крава*.

Інколи замість дієслова *сам* – *бьда* при утворенні майбутнього часу вживається дієслово *йма* (лише в безособовій формі), наприклад: *ф н'ид'ьл'а же йма пазар'*, ср. *скору жа бьд'и з'имь* [81, с. 83-84].

Відмінності у значенні цих трьох форм (*жа бьда, ж а сам, жа йма*) незначні, але майбутній час із дієсловом *бьда* вживається частіше, а здієсловом *йма* – лише в 3-й особі. При утворенні майбутнього часу з дієсловом *йма*, заперечення утворюється від форми *н'ама*, але частіше як звичайне негативне майбутнє (*н'ама да йма*), наприклад: *ай'ш как суу и пак жа н'ама да йма, да йма дьш* [2, хв. 29-111 – 36-13].

Допоміжна частка *жа* може стояти як перед дієсловом доконаного виду, так і перед дієсловом недоконаного виду, наприклад: *ас жа ти дам мл'аку и ас жа т'и давам мл'аку, с'йр'ин'и, л'ап*.

Частка майбутнього часу *жа* з дієсловом доконаного доконаного виду позначає близький, очікуваний результат дії, наприклад: *н'и уд'й пу край жа падниш; же пал'им да готв'им; жа свар'им п'йл'инцина, инейъ; с'ига ни ран'им п'ил'инцаата а пак й'ьс'ан же г'и закол'им* [81, с. 85-86].

Якщо ж говорити про інші автентичні маркери говірок туканського типу, принагідно до тих же дієслів зауважимо наступне.

Форми минулого доконаного часу віддають перевагу перед недоконаним часом, наприклад: *Нъ унай нидел'ъ с'акъйми дьрветъ в.м. сичахми*.

У дієслів другого відмінювання перша група форм минулого звершеного і незвершеного часу співпадає: *търп'ах – търп'а і търп'ах – търпеши, гур'ь – гур'ах – гур'а і гур'ах – гуреши*.

Дуже часто форми цих двох минулих часів переплітаються, що призводить до повної семантичної нейтралізації. При утворенні минулого

незвершеного часу форма для 2-ї і 3-ї особи: *сичеши – сичах, месииши – миес'ъх, митеши – мит'ах*.

Іноді, як і в сучасній літературній болгарській мові, минулий доконаний і минулий недоконаний час відрізняються наголосом: *удвръштах–удвръштъх, исул'увах – исул'увъх* і т. ін.

Дієслова *съм* і *штъ* мають однакові форми минулого доконаного і недоконаного часу. Приклади для минулого доконаного часу: *Излъгъ ту стар цйгън'ън. Пекъхми л'ап в бългърскътъ собъ. Нъмръзих гу зъ тва, чи лъжи*. Приклади для минулого недоконаного часу: *Пичахми л'аб в гивечи рану времи. Митеши дворъ катъ дзарън. Най-зъповн'оох, гату той казвъши. Най мразъх таа песн'ъ. Іно времи иминатъ ни мойъхми ь си чум*.

Переходячи до розгляду маркерних показників генетичної спорідненості діалектів Середньої Гори та Буджаку/Таврії на прикладі інших частин мови, зауважимо, що вони вирізняються серед решти болгарських говірок/діалектів метрополії та діаспори характерною своєрідністю **вживання вказівних займенників**:

1) Для позначення близьких предметів і осіб: для чоловічого роду *тоб*, для жіночого роду *тая*, для середнього роду *тва*, для множини *теѣ*, а для віддалених – *уноб, унай, ува* (і *унва*), *унеѣ*: *Тай Н'уръ ич ни мисли гату гълчй. Унаа вечър дувъда уноб мъш дъ пйтъ зъ ува. Теѣдица ни мъ штът*.

2) Існує ще одна, характерна саме для цього – середньогорсько+туканського – діалекту, форма, яка є швидше описовою: це вживання вказівної частки *ъй* (літ. *ето* + короткої знахідної форми для 3-ї особи однини та множини (+ прислівник *де* (літ. къде) та допоміжне дієслов) [2, хв. 00-01 – 56-05]:

Для близького предмету

Ч.р.+с.р. *ъйго(дей)*

ж.р. *ъйига (дей)*

Множина *ъйиге (де съ)*

Для далекого предмету

ъйгу (дей)

ъйигъ (дей)

ъйигй (де съ)

Наприклад: *Ъйго, зими цветиту. Зими ъйига ъйитаа ручкъ. Ъйиге де съ скрили. Брадвѣтъ ъйига дей, пѣк нужофкътъ ъйгъ. Ф ъй гоийтва времи саму ну пѣтиштъ дѣ одиш* (вживається разом із вказівними займенниками) [81, с. 73].

Як вказівний займенник використовуються повні форми особових 3-ї особи однини: *негу ден, негъ рокль, негу чул'ак*.

1) Для вказівки на ознаки й риси: *тѣкъф* – членна форма – *тѣкъвъ* – *тѣкъвътъ* – *тѣковъ* (*тѣков*) – *тѣковту*, множина *тѣкйвъ* і *тѣкее* (рідше *тѣкиви*): *Тѣкйвъ убѣй дица! Тѣкеѣ пѣришиви* (літ. *лоши*) *крастуйци*. Від займенника *инакъв* (інакше) у туканських говірках півдня України залишився тільки прислівник *йнѣк*, який нині активно замінюється подібною до східнослов'янських мов формою *друк, другъ, другу* (членна форма *друг'аа, другѣтъ, другуту*).

2) Для вказівки на кількість використовуються форми: *толкувъ* і *толком*, наприклад: *Толкоз времи чѣкали, чи три ден'ъ н'амъ дѣ пучакѣтъ*.

Таблиця 1

Вказівні займенники в туканських говірках Буджаку й Таврії

[81, с. 73-74].

Займенник		Однина (ч., ж., с. р.)			Множина 3-ї особи
Предмети та особи	Наближені	<i>тоó</i>	<i>таѣ</i>	<i>тва</i>	<i>теѣ</i>
	Віддалені	<i>уноó</i>	<i>унаѣ</i>	<i>ува</i> (і <i>унва</i>)	<i>унеѣ</i>
Ознаки		<i>тѣкъф</i> (<i>друг</i>)	<i>тѣкъвъ</i> (<i>другъ</i>)	<i>гѣкъву</i> (<i>тѣков</i>) (<i>другу</i>)	<i>тѣкйвъ, тѣкеѣ</i> (<i>друга</i>)
Кількість					<i>толкувъ</i> (<i>толкоо</i>)

Кількість вказівних займенників у говірках цього типу також збільшується за рахунок різноманітних модифікуючих морфем, які представлені двома типами:

- 1) передбачені: *ъй* (*ъйитва, ъйитеѣ, ъйиунеѣ*);
- 2) відкладені: *-нъ, -къ, -нъкъ* (*тванъкъ, уванъкъ, тоганкъ* й ін.), якими підсилюється значення слова без його зміни [81, с. 75].

Питальні займенники говірок, на фоні літературної норми, також вирізняються своєрідністю:

1) Для осіб і предметів: *кой, куйа, куйе, куй; кво* [2, хв. 00-01 – 56-05].
Наприклад: *Кой де жъ сйди? Куйа изльгъ? С кво мойж дъ свирши? Кой съ руди? Куйе дите изльгъ?*

2) Для ознак: *къф, ква, кво, кви* наприклад. *Къф късет извади? Ква милйнъ си упекълъ.* До подібних же займенників можна віднести й форму *што*, наприклад: *Што зъ роклъ? Што зъ булкъ?*

3) Для приналежності: *чий* для всіх родів у однині та для множини, наприклад: *Чий дъштириъ съ? Чий таа роклъ? Чий тоо дом?* або поєднанням питального займенника для особи та привласнюючого прийменника *нъ*, наприклад: *Нъ когу? Нъ когу й таа къштъ? Нъ когу съ книгити?*

4) Для кількості: *колку*. Наприклад: *Колку тортъ упечи?* [81, с. 74-75].

Продовжують цей ряд морфологічних маркерів говірок, які вивчаються, **узагальнюючі займенники**:

1. Для осіб і предметів: *с'акуй* (спільне для однини й множини).
Приклад: *Сакуй ден йзгр'авъ слънци и с'акуй и здраф, и болу'ън му съ радвъ.*
Сакуй жина бърдзъ дъ си свърши рабутътъ. Подекуди в поєднанні з лексемою *идин*, наприклад: *нъ с'акуй идйн ни му съ викъ чул'ак.* Незмінний прикметник також використовується як загальний займенник *катъ*: *Катъ (идйн) ден вълн сн'ак.* *Катъ път тр'аа тъ у към.* *Каждъ инъ дзарън пий таа чернъ вудъ.*

2. Для ознак: *с'акъкъф, с'акъкъвъ, с'акъкъву, с'акъкъви.* *Сакъкъви оръ ймъ бабунко.* *Сакъкъвъ жина неѣ ина.*

3. Для позначення кількості: *сичк'аа, сичкътъ, сичкуту* в однині та *сичкити* у множині: *синк'ай, синкътъ, синкуту* (однина) й *синкити* (множина; завжди із членуванням). Наприклад: *Пручетъх сйчкити книги уд гул'амътъ къштъ. Испеѣ ни синкуту вину. Убикули сичк'аа (синк'аа) св'ат. Изеди синкити пърчетъ.* [81, с. 76-77].

Таблиця 2

Узагальнюючі займенники в туканських говірках Буджаку й Таврії
[81, с. 79].

Займенник	Однина			Множина
	ч. р.	ж. р.	ср. р.	
Предмети та особи	<i>с'акуй</i> (узагальнена форма)			
Ознаки	<i>с'акъкъф</i>	<i>с'акъкъвъ</i>	<i>с'акъкъву</i>	<i>с'акъкъви</i>
Кількість	<i>сичк'аа</i> (і <i>синк/аа</i>)	<i>сичкътъ</i> (<i>синкътъ</i>)	<i>сичкуту</i> (<i>синкуту</i>)	<i>сичкити</i> (<i>синкити</i>)

Прислівники в туканських говірках Південної України утворюються від прийменників (*интиресну, почътну, иунашки; здравътъ, куравътъ*); іменників (*дувечъръ, зими, лети; нушт'а, дин'а*); чисельників (*двойну, читворну; ино, изиино, нъино*), згідно загальноболгарської норми, не несуть слідів окремішності та цікаві, хіба що, наявністю запозичень зі східнослов'янських ов – *вроди, вофси, кърас* і т.п. [81, с. 80].

Не можна залишити поза увагою синтаксис, тим більш, що наявні в нашому розпорядженні матеріали дають певний простір для зіставлень материнського говору метрополії із дочірніми говірками діаспори.

Характерною синтаксичною особливістю туканських говірок є вживання відносного займенникового прислівника *дѣту* замість відносних займенників *койту, куйату, куйѣту, куйту* для зв'язку між підпорядкованою означальною і основною частиною в реченнях [2, хв. 26-09 – 26-55]. Те ж

саме явище спостерігаємо і в діаспорі, наприклад, у с.Калчево: *Саму дѣту пит'орки пулучавѣт ти съ убѣй* [81, с. 136].

Якщо підпорядкована частина речення стоїть перед головною, також вживається відносний займенник: *Куйата жина неѣраждѣль, нѣгъ ни пѣтъй*.

За аналогією прислівник *дѣту* також вживається замість непрямого доповнення в підпорядкованій частині речення: *Идин рѣт тѣѣ, дѣту им криилтът* (замість *на когото*) [2, хв. 27-08 – 27-21].

Наступною рисою, про яку варто згадати, є **вживання сполучників *чи* і *ѣчи***, які мають поєднальне значення: *Ас къту нѣпраамыйнѣтъ, чи ж додѣ дѣ тѣ зѣмъ дѣ вѣдиши къи ѣчи жѣ ричѣги чи къту стар чул 'ак приказѣ. Той сига купи инѣ къшитѣ, чи ни гѣ ѣрѣсѣ чи пустрой другѣ* [81, с. 137].

Наступним маркером генетичної спільності в межах діалектного континууму є **множинні сполучники**. В туканських говірках Бессарабії відзначається кількаразове використання поспіль одного й того ж сполучника в реченні для підсилення ефекту, що оповідачем справляється на слухача – як правило, за рахунок сполучників *и* й *чи*: *Вийалкъ вѣрви и сламѣтъ съ носи и зѣрнуту съ ствар'увѣ. Ту гѣ фѣна, чи ту гѣ взимѣтъ, чи ту съ рѣспигит 'а, ѣчи ѣман рѣкъх. Чи ѣито ни дойши, седниши, чи дѣ й рѣскажиши сѣчку?! Поряд із цим відзначено й таке явище, як відсутність сполучників, або безсполучниковість: *Пѣрѣм сѣим гу, уздрѣй, укус ѣд гу. Слѣнциту гори, ѣрман'ѣ прибран вѣки. Дѣж жѣ вѣлѣй, тр'абѣ дѣ ймѣ листа, нѣприж дѣждѣ си нѣтъкмѣйши* (у даних випадках випадають сполучники *ако...*, *пѣк...*, *ще*).*

Подвійному вживанню (синкопуванню) можуть піддаватися не тільки сполучники, але й інші частини мови, наприклад: 1) допоміжні дієслова в третій особі як однини, так і множини: *Т'а жѣвъ (1), жѣвъ (2) бубѣтъ. Д'адуту ништѣ дѣ гу коли, слабу*; 2) футурна частка: *Куйту жѣ (1) дѣгнѣтъ, жѣ (2) дѣгнѣтъ*; 3) сполучник *дѣ*: *Мумѣлѣгѣ мой съ кажи ни йадѣхми*.

Синкопуванню подекуди підлягають і цілі частини речень, наприклад присудок. Робиться це для того, підкреслити тривалість дії, категоричність оцінювання або імперативи тощо: *Т'а оди, оди и ни прай н'икуй. Ми ни моо,*

ни моо дъ му ръзбиръ. Аналогічно дублюється й підмет: *Той, той и хъз 'аинъ. Той ейлну той гъ убйкнъ* [81, с. 138].

Або ж другорядні частини речення: *Ти гу удмѣстиги нъ другътъ, нъ другътъ. Тъй хйтру бѣили, тъй и тъй пуръсна. Убуу, убуу съ учаа.*

Діалектологи, які описували говірки «туканського» штибу, відзначали й явище т.зв. паралелізму. Під час паралелізму дві або навіть більше частин речення (або простих висловлювань) вибудовуються за одним й тим самим принципом: *Дажу ккъту бул'ах, май слабу зѣх дъ чувъм, слабу зѣх дъ вйждъм* [81, с. 138].

Наступною із синтаксичних особливостей, стосовно якої можна стверджувати, що вона вирізняє говірки «чійшійської» групи від інших, є використання дієслів завершеного виду в теперішньому часі для позначення дії: *Не ккъту сига: пърите в джобъ, квоту искъш.*

Ті ж таки дієслова можуть використатися і в майбутньому часі, що також становить маркерну позицію. Так, у діалекті в цілому в ролі начальних (т.зв. фазисних) дієслів використовуються наступні *зймъм / нъчевъм (зъчѣвъм)* (літ. започвам): *Што зе дъ ривѣ ттво диш! Кръка зѣѣ дъ булът, ръцѣ зѣѣ дъ бул'ът. Мърѣѣ ту фани дъ мумѣй, ас кво жъ праа?*

Подібні ж особливості, нехай і зі слідами асиміляції з боку літературної мови, були відзначені у мовленнєвих практиках літніх (1922 – 1926 років народження) мешканців селищ общини Брезово Плодивської області – *Чоба, Зелениково, Върбен і Верен*, – записаних нами у травні 2013 р. [2, хв. 00-01 – 56-05].

4.4. Лексичний склад говорів: порівняльний аналіз

Аналіз лексичного складу та співставлення говіркових матеріалів Середньої Гори, Буджаку й Таврії було нами здійснено, насамперед, із врахуванням сучасного стану їх історичного розвитку. Тому за основу було взято ті шари лексики, які з великою долею вірогідності могли б залишитися

незмінними у всіх трьох групах селищ, утворених внаслідок міграцій ХІХ століття. Такими, поза сумнівом, слід вважати, в першу чергу, ті лексеми, що обслуговують сімейно-суспільну сферу – термінологію родинних зв'язків, відбивають статево-вікову та соціальну стратифікацію.

При цьому наголос було зроблено виключно на тих лексемах, які в самій метрополії болгар-туканців – Середній Горі (Караджа-Дагу) мають певні відмінності найменування чи вимови від сусідніх регіонів, якщо ми говоримо про діалектну сферу, або ж від сучасної болгарської літературної мови, яка впродовж останніх 30-40 років суттєво нівелювала колишні діалектні відмінності шляхом наступу через систему освіти, ЗМІ й т.ін.

Фронтальний перегляд словника специфічних лексем говірки с.Чоба (община Брезово, Пловдивська область, Республіка Болгарія) дав нам принаймні п'ять таких слів зі сфери сімейні відносини. Вони характерні саме для карловсько-павелбансько-чірпанського говору Північної Фракії:

1. *драги'нку* – ім., ч. – наймолодший брат чоловіка [4, с. 33];
2. *зь'лвь* – ім., ж. – сестра чоловіка [4, с. 34];
3. *къле'ку* – ім., ч. – чоловік батькової або материної сестри [2, хв. 30-56 – 31-05\$ 4, с. 36];
4. *те'йку* – ім., ч. – батько [2, хв. 31-06 – 31-25; 4, с. 41];
5. *учина'йъ* – ім., ж. – тітка, дружина батькового брата [2, хв. 30-36 – 30-55; 4, с. 42].

Всі вони так само поширені в сучасних болгарських селах, населених нащадками туканців, що розташовані в Запорізькій та Одеській областях. Зокрема, вони представлені і в словнику говірки с.Калчево Болградського району [Топалова, 2009, с. 169-348]. Відзначимо, що за нашими власними спостереженнями в таврійському с.Преслав, як і в Калчево, окрім початкової форми *учина'йъ* також широко вживаним є варіант *учина'й(к)ъ* [81, с. 325]. Можливо, це сталося під впливом сусідніх східно-слов'янських мов (наприклад: рос. *тѣтя* – *тѣтка*).

Наступна група лексем з с.Чоба також обслуговувало родинну сферу ще в середині 1970-х років, однак використання її в туканських говорах півдня України має певні відмінності. Так, турцизм *а'йкъ* – ім., ж. – зазвичай вживаний у множині, *айки* – подружки дівчини, які збираються у неї перед весіллям [4, с. 32], вже не фіксується на початку ХХІ століття у тому ж таки с.Калчево, хоча й відомий у записах пісенного фольклору, здійснених А.Варбанським і Н.Кауфманом з 1890-х по 1970-і роки включно. Тобто, це вже архаїзм, застаріле або рідковживане слово.

Те ж саме можна сказати стосовно словосполучення «*ба'бину дите'*»- ім., ср. – яке означає плаценту [4, с. 32], незнаного нам на матеріалах Буджака і Таврії. Можливо такий стан речей пояснюється вузькою сферою його вжитку та тим фактом, що послугами повитух перестали користуватися в сільських місцевостях як Болгарії, так і України, приблизно із другої половини 1950-х років. Або ж і з приводу лексеми *йа'луфштинь* – ім., ж., застаріле – жінка, яка не змогла народити дітей [4, с. 35], яка, вочевидь, вийшла зі вжитку не тільки через явні негативні й образливі конотації, але й через зміни у поглядах соціуму на проблему безпліддя.

Подекуди маємо справу із семантичними зсувами та заміною поняття. Так, у чобинському глосарії слово *първа'к* – ім., ч. – означає першу дитину в сім'ї [4, с. 40], в той час як у с.Калчево та інших болгарських селах південноукраїнського регіону, очевидно, під впливом української і російської мов, *първа'к* / *пирва'к* вживається виключно для означення першої найміцнішої фракції спирту, який отримують під час дистиляції домашніх трунків [81, с. 263].

Аналогічний випадок маємо із лексемою *у'бъвъ* – прикметник – що позначав у с.Чоба «чесну» жінку, що не зраджує чоловіку, або цнотливу дівчину [4, с. 42]. У цьому значенні лексема в діаспорі вже не вживається, означаючи лише факт жіночої вроди, натомість вживаною є форма *чеснь* [81, с. 335].

Певних смислових і морфологічних трансформацій зазнав і поширений до новітнього часу у Караджа-Дагу турцизм *ьргьтль'к* – ім., ч. – 1) служба, тривале перебування в наймах; 2) грошова чи інша винагорода за наймитування [4, с. 43]. На матеріалах таврійського с.Преслав нам відомі слова *ьргь'тин* і похідне від нього *ьргьту'ване* (як процес перебування в наймитах). У останньому випадку маємо справу із явною тенденцією до детюркізації закінчення слова, при збереженні тюркського ж кореня.

З певними труднощами зіткаємося і у випадку із лексемами, які вживалися для означення локацій у просторі житла та подвір'я. Як вже було сказано вище (див. Розділ 1), на нових місцях мешкання, у буджацькому степу, предки туканців були змушені змінити форму традиційних для Середньої Гори двоповерхових хат на одноповерхові, до того ж, модернізовані в плані опалення. Ще більших змін зазнала архітектура болгарських осель у Таврії, де після переселення 1861 – 1862 рр., оселяються бессарабські болгари. Взірцем для наслідування для них стають більш розвинені в культурному плані та заможніші сусіди – німці та меноніти, за чийм зразком зводяться нові житла.

Наслідком цих змін стало відмирання специфічної лексики. Наприклад, із трьох слів чобинської говірки: 1) *а'шувь* – ім. ж., – приміщення у старих хатах, посередині якого знаходилося вогнище [4, с. 32]; 2) *дам* – ім., ч. – приміщення для великої худоби (коні, корови) [4, с. 33]; 3) *удьйь'* – ім., ж. – приміщення для снання (у старих хатах) [4, с. 42], в туканських говірках нашого Півдня зберіглося лише слово *дам* [81, с. 192].

Подібних трансформацій зазнає й лексика з обрядової – весільної та поховальної – сфер, а також зі сфери народних уявлень про трансцендентне. Наприклад, з чобинського глосарію нами взято вісім таких лексем:

- 1) *вьти'р* – ім., ч. – нечистий дух, вампір [4, с. 33].
- 2) *измекчи'йкь* – ім., ж. – жінка, яка допомагає у весільних приготуваннях у домі молодого [4, с. 35].

3) *кешке'к* – ім., ч. – різновид обрядової їжі (зазвичай весільної), з вареної або смаженої на олії або на жиру пшениці [4, с. 35].

4) *къни'скъ* – ім., ж. – обрядова прісна перепічка, яку вимішують у нареченого вдома в суботу напередодні весілля [4, с. 35].

5) *мидини'к* – ім., ср. – обрядовий корж, що його випікають в домі молодої напередодні весілля, змащений сумішшю меду та яєць [4, с. 37].

6) *питилци'йъ* – ім., ч. – особа, яка виконує обрядові дії з півнем під час весілля [4, с. 39].

7) *пр'а'нур* – ім., ч. – весільний прапорець [4, с. 39].

8) *ра'нгелуву* – ім., ср. – хліб (від літ. *архангелов*) або будь-яка страва із борошна чи крупи, зроблена для поминок мерців [4, с. 40].

Всі вони відомі нам у говірках туکانців Буджаку і Таврії лише за записами етнографічного і фольклорного матеріалу, здійсненими наприкінці XIX і першої половини XX століть [44, с. 134-142], а в сучасному діалектологічному матеріалі якщо й фіксуються, то виключно як архаїзми. Втім, для нас вони цінні, насамперед, тим що підтверджують генетичну спорідненість говорів та їх велику тотожність у домодерні часи.

Величезний ступінь тотожності у всіх трьох варіантах демонструє нам побутова лексика говірок. Нижче наведемо добірку із іменників, дієслів і прислівників, які зустрічаються в незмінному варіанті метрополії [4, с. 32-42] та двох діаспорних групах (бессарабській і таврійській) [81, с. 169-348]:

1) *бу'тъм* – дієс., незверш. – бити, вибивати (вершкове масло у спеціальному посуді) [4, с. 32].

2) *бъръбо'нкъ* – ім., ж. – плоди шовковиці [4, с. 32].

3) *гълчъ'* – дієс., незверш. – говорю, розмовляю [2, хв. 11-47 – 12-02; 4, с. 33].

4) *дува'дам* – дієс., незверш. – йду, приходжу [2, хв. 06-13 – 06-23; 4, с. 33].

5) *и(дж)уме'ркъ* – ім., ж., однина – шкварка із свинячого сала [2, хв. 10-20 – 10-25; 4, с. 34].

- 6) *зу'нкъ* – ім., ж. – веселка, райдуга [2, хв. 12-32 – 12-45; 4, с. 34].
- 7) *кунду'к* – ім., ч. – коса (або прядка) з волосся [4, с. 35].
- 8) *ку'нь* – ім., ж. – ікона [4, с. 35].
- 9) *ку'тли* – ім., ср. – мізинець [4, с. 36].
- 10) *кълву'н* – ім., ч. – клюв [4, с. 36].
- 11) *кътми'* – ім., ж., множина – різновид млинців, що випікаються на сковорідці [4, с. 36].
- 12) *кътъ'к* – ім., ч. – страва із загущеного у спеціальному посуді на водяній бані скислого овечого молока [4, с. 36].
- 13) *л'а'стувциъ* – ім., ж. – ластівка, птиця [4, с. 36].
- 14) *ло'пкъ* – ім., ср. – дзвоник, який чіпляють на шию великій і малій рогатій худобі [4, с. 37].
- 15) *миси'ркъ* – ім., ж. – індичка, птиця [4, с. 37].
- 16) *пино'н'* – ім., ч. – диня, рослина і плід [4, с. 39].
- 17) *пъпу'р(')* – ім., ч. – кукурудза, рослина [2, хв. 10-07 – 10-18; 4, с. 40].
- 18) *пътъ'р* – ім., ч. – гусак, птиця [4, с. 40].
- 19) *ром'е'л* – ім., ч. – кам'яна розтирачка, або камінь на млині [4, с. 40].
- 20) *си'нку* – прислівник – все (разом) [4, с. 41].
- 21) *удва'ръ* – ім., ж. – творіг [4, с. 42].
- 22) *ушм'е'р(')* – ім., ч. – страва із квашеного болгарського перця, тушкованого із борошном і жиром [4, с. 42].

Взагалі ж то, саме побутова лексика, яка описує предмети й процеси господарювання селян на землі та в садибі, демонструє нам найбільшу тотожність та законсервованість. Відмінності трапляються лише у тих випадках, коли певні сільськогосподарські культури чи предмети з'являлися вже після розподілу. Наприклад, у середньогорських болгар – *бъръбо'й* – ім., ч. – картопля [4, с. 32], в той час як у Буджаку й Таврії те ж саме називається *къртофи* [81, с. 234]. Або ж *бун'е'лъ* – ім. ж. – виделка [4, с. 32] у с. Чоба, та

фуркули'ць (від румунського *furculiță*) у Калчево та Преславі [81, с. 329]. Зрозуміло, що до повсякденного вжитку цей предмет увійшов вже у першій половині XIX століття, на новому місці мешкання у Бессарабії, від нових сусідів-романців, звідки й відмінності.

Подекуди мали місце й семантичні зсуви. Так, туканці діаспори іменують капюшон і парасольку *къчу'лкъ* – ім. ж. [81, с. 235], у той час як у самій Болгарії це слово означає солом'яний бриль із широкими кресами [2, хв. 20-15 – 20-25]. Очевидно, що в процесі проникнення елементів міщанської культури з сусідніх повітових міст Бессарабської і Таврійської губерній у XIX століття, найменування було перенесене й поширене на функціонально подібний предмет.

Міграція та зміна місця мешкання предків болгар-туканців не тільки вводили до обігу нові слова й поняття, але й девальвували, робили незрозумілими попередні. Як от, слово *мисили'мец* – ім., ч. – назва східного вітру (за колишньою назвою сусіднього с.Православ – Міселім, розташованого східніше від Чоби) [4, с. 37], яке, ми так гадаємо, вийшло зі вжитку вже в перші роки після того, як мешканці села під проводом діда Бано рушили на північ до Буджаку.

Потужною асимілюючими силами для традиційних говірок і діалектів метрополії стало введення літературної норми для болгарської мови, її кодифікація, а також система загальної шкільної освіти, впроваджена після Визволення, яка стала обов'язковою після 1944 р. Під їх впливом цілі прошарки автентичної лексики, яка використовувалась насленням регіону Середня Гора, маркуються самими ж носіями, як умовно «неправильні». Наведемо характерний приклад: під час експедиційних польових досліджень 2013 р. під час інтерв'ювання мешканки села Чоба общини Брезово Пловдивської області 1922 року народження, на запитання про те, чи вживають вони лексему *милинъ* для означення пирога із листкового тіста із сиром, відповіла ствердно, але зауважила при цьому, що так казати неправильно, а треба – *баница* – згідно загальноболгарської літературної

норми, а *милинь*, це слово «македонське» (можливо, йшлося про те, що воно увійшло в іншу літературну норму болгарської мови, яка побутує в сучасній Республіці Північна Македонія, або ж більш вживане у південно-західній частині Республіки Болгарія – т.зв. Піринській Македонії) [2, хв. 14-35 – 15-00].

ВИСНОВКИ

Сучасна держава Україна є місцем мешкання найбільшої в світі болгарської діаспори. Наукове вивчення мови, культури та історії місцевих болгар є виявом конструктивної політики по відношенню до етнічних меншин.

Питання про місце виходу із метрополій т.зв. «туканців» – субетнічної групи болгар Південної України, які належать до першопоселенців Буджаку (кінець XVIII – початок XIX століття), довгий час залишалося невирішеним. У якості зон виходу вказувалася й північно-східна Болгарія (околиці Шумену), й західні землі – «Македонія».

У процесі з'ясування стану наукової розробки проблеми було з'ясовано, що вона ще жодного разу не ставала предметом комплексного міждисциплінарного дослідження, а наявні за темою публікації носять спорадичний характер.

У процесі пошуку оптимального методологічного дослідницького інструментарію її розв'язання було встановлено, що методологічне підґрунтя має базуватися на міждисциплінарних засадах, із застосуванням сукупності методик і прийомів, властивих багатьом сферам знання про людину та мову – лінгвістики (а сама, історичної діалектології), фольклористики, історичного краєзнавства, етнології та соціальної антропології.

У результаті проведеної архівної, музейної та ін. видів евристики нами було скомпановано потенційну джерельну базу дослідження, інформаційний потенціал якої давав відповіді на всі поставлені питання.

Завдяки аналізу документальних етнографічних, фольклорних і мовних джерел, нами було доведено, що предки бессарабських і таврійських болгар-туканців, походять із регіону «*Сърнена Средна Гора*», у центральній Болгарії, на зтиці Пловдивської та Старозагорської областей, звідки вони виселилися на самому початку XIX століття.

Зокрема, аналіз документів і наративів дозволили встановити, що основними причинами виселення в зазначений час стали: 1) феодальна анархія в Османській імперії в останній чверті XVIII – першій декаді XIX століття, яка спричинила терор щодо християнського населення; 2) фактична втрата контролю з боку центрального османського уряду за управлінням територій, що конкретизувалося посиленням податкового гніту з боку бунтівних феодалів; 3) складна епідеміологічна ситуація в регіоні; 4) високий рівень мобільності населення, внаслідок традиційних занять відхідним чабанським промислом; 5) близьке знайомство середньогорців з територією Буджаку і наявність в останньому значної кількості незаселених земель.

Сукупність зазначених історичних чинників посприяла тому, що саме жителі регіону підбалканського регіону «*Сърнена Средна Гора*» (Караджа-Даг), незважаючи на значну географічну віддаленість, стали першими болгарськими поселенцями Південної Бессарабії.

У процесі дослідження джерел різної типологічної та видової належності було встановлено той факт, що відомості про зону виходу предків болгар-туканців відклалися не тільки в документальних джерелах та залишках історичної традиції, але і в фольклорних текстах. Здійснений нами аналіз оронімів, гідронімів і топонімів, наявних у зразках пісенного фольклору мешканців туканських селищ півдня України, дозволив верифікувати дані, отримані з історичних джерел. Всі вони одноголосно вказують на регіон Середньої Гори у південній Болгарії, як на цілком реальну, в географічному сенсі, метрополію.

Використання методики традиційного діалектологічного описання та подальшого лінгвістичного аналізу також дало позитивний результат.

Зіставлення морфологічних, фонетичних та синтаксичних особливостей говірки села Чоба (община Брезово, Пловдивська область) із матеріалами Одеської (село Калчева, Болградський район та село Кам'янка (Таш-Бунар), Ізмаїльський район) та Запорізької (села Інзовка та Преслав, Приморський

район) вказало на їх беззаперечну генетичну спорідненість і, відтак, і відповідь на питання, де ж саме знаходилась прабатьківщина локальної групи болгар-туканців, аж до конкретних селищ включно.

Це засвідчили такі лінгвістичні позиції-маркери, як: 1) наявність у обох говорах – материнському середньогорському та дочірніх південноукраїнських – гіпертрофованої м'якості у вимові приголосних фонем, послідовної асиміляції окремих звуків (зокрема *x*) та навіть складів (найчастіше у займенниках) на початку та всередині слів, та вжитку африкатів (*dz*, *dz'*); 2) вживання футуру (частки для утворення майбутнього часу дієслів) *жа*, що характерно саме для місцевості у триангулі Павел Баня – Карлово – Чірпан, що в центральній частині Південної Болгарії; 3) виразна автентичність вжитку деяких часів і форм дієслів, вживання стандартного набору вказівних займенників та сполучників (союзів); 4) особливості синтаксичної побудови речень – явище паралелізму.

Наявність укладених словників-госаріїв окремих говірок метрополії та діаспори, які повною мірою репрезентують різні страти лексики, вживаної у минулому та на сучасному етапі, дозволили співставити їх. По-перше, компаративний аналіз лексичного складу говірок туканських селищ Буджаку та Таврії, структурний аналіз морфологічних рис цих діалектів, дозволив безпомилково стверджувати про домінування серед першопоселенців вихідців із селищ Чоба, Зелениково (Хамзаларе), Бабек, Розовец (Рамалія) та Свежен (Аджар). По-друге, він дав змогу реконструювати механізми розходження в процесі історичного буття діаспорних груп населення відпочатково ідентичного лексичного матеріалу, що відбувається під впливом таких зовнішніх факторів, як розвиток в іноетнічному оточенні, за домінування неболгарського мовного середовища в сфері офіційній, технологічних іновацій та відмирання традиційних вірувань, обрядовості та супутніх їм мовленнєвих форм.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

Джерела:

А) Архівні джерела:

1. Відомості й рапорти начальника Дубоссарського сухопутного карантину про осіб, що прибувають з-за кордону. 02.08.1799-19.12.1799 рр. *ДАХО* (Держ. архів Херсонськ. обл.). Ф. 14. Оп. 1. Спр. 427.
2. Інтерв'ю із Петкою Крачоловою, 1922 р.н., записане в с. Чоба (община Брезово, Пловдивська область) 14.05.2013 р. *ЕАА* (Експедиц. архів автора, 2012 – 2014 рр.). Мр4. 56 хв.
3. Селото Чоба (Чо'бъ), Пловдивски округ. Историко-демографски сведения (материали). Събрала Елена Колева. Декември, 1973 г. *ЕМП* (Етнограф. музей на гр. Пловдив). Ф. 5. Арх. ед. 1.
4. Селото Чоба (Чо'бъ), Пловдивски округ. Говор. Събрал Хр. Холиолчев. Юни, 1974 г. *ЕМП* (Етнограф. музей на гр. Пловдив). Ф. 5. Арх. ед. 2.
5. Записи болгарських народних пісень, зроблені М.П. Шатлінським. 1970-і роки. *РЗВЗІУАД* (Рукописн. відділ Запорізьк. відділ. Інст. укр. археограф. та джерелознавства ім. М.С.Грушевського. Ф. 23. Оп. 2. Спр. 2.
6. Перепись болгар Бессарабской области. Посемейные списки колоний за 1816 – 1818 гг. *ANRM* (Arhiva Națională a Republicii Moldova). F. 5. Inv. 2. Un. 439.

Б) Опубліковані джерела:

7. Атлас болгарских говоров СССР / С. Б. Бернштейн, Э. И. Зеленина, Е. В. Чешко. Москва : Изд-во АН СССР, 1958. Ч. 1–2. 54 л.
8. Български народни песни, събрани в с. Преслав и с. Строгановка, Русия/ отъ Ив. С. Тодоров. Ловеч, 1903. 48 с.
9. Деяния Святых Апостолов. Киев : Киево-Печерская Лавра, 1832. 382 с.
Зібрання богослужебних книг церкви Св. Дімітра в м. Брезово Пловдивської області Республіки Болгарія.

10. Кауфман Н. Народни песни на българите от Украинска и Молдавска ССР : в 2 т. София : Изд. на Българска Академия на науките, 1982. Т. 2. 720 с.
11. Материалы для этнографии болгар из архива Новороссийского губернатора/ сообщил А. Кочубинский. *Записки Одесского общества истории и древностей*. Одесса, 1889. Т. 15. С. 829-840.
12. Минея (Январь-Февраль) (в одной обложке). К.: Киево-Печерская Лавра, 1839. 502 с. *Зібрання богослужебних книг церкви Св. Дімітра в м. Брезово Пловдивської області Республіки Болгарія*.
13. Минея (Июль-Август) (в одной обложке). К.: Киево-Печерская Лавра, 1839. 490 с. *Зібрання богослужебних книг церкви Св. Дімітра в м. Брезово Пловдивської області Республіки Болгарія*.
14. Минея (Сентябрь-Октябрь) (в одной обложке). К.: Киево-Печерская Лавра, 1839. 488 с. *Зібрання богослужебних книг церкви Св. Дімітра в м. Брезово Пловдивської області Республіки Болгарія*.
15. Минея (Ноябрь-Декабрь) (в одной обложке). К.: Киево-Печерская Лавра, 1839. 466 с. *Зібрання богослужебних книг церкви Св. Дімітра в м. Брезово Пловдивської області Республіки Болгарія*.
16. Описание Бессарабской области в 1816 году/ подготовил И. Н. Халиппа. *Труды Бессарабской Губернской Учёной Архивной Комиссии*. Кишинев : Типография Э. Шлиомович, 1900. Том I. С. 1-230.
17. Пентикостарион (Пятидесятница). М.: Синодальна типография, 1841. 268 с. *Зібрання богослужебних книг церкви Св. Дімітра в м. Брезово Пловдивської області Республіки Болгарія*.
18. Песните на Бердянските българи/ събрал А. Варбанский. Ногайск : Тип. Н. Лифшица «Труд», 1910. 540 с.
19. Свиньин П. Описание Бессарабской области. 1816 г. *Записки Одесского общества истории и древностей*. 1867. Т. VI. С. 175–320.

20. Триод, сиестъ Трипеснец. М.: Синодална типография, 1841. 254 с.
Зібрання богослужебних книг церкви Св. Дімітра в м. Брезово Пловдивської області Республіки Болгарія.

Література:

21. Байчев С. Из миналото на село Тюркмен. Пловдив : Багра, 2010. 328 с.
22. Балкански Т., Кондов В. Бесарабски бележник. Велико Търново : ИК Знак'94, 2012. 290 с.
23. Балкански Т. На пусто пладне. Българите в Руската империя и днес. Бележник на езиковия археолог. В.Търново : ИК Знак'94, 2009. 396 с.
24. Барболова З. Особености на българския говор в с. Червоноармейское (Кубей), Болградски район, Одеска област в Украйна / *Българските говори в Украйна*. Одеса : Астропринт, 1999. Вип. 2. 152 с.
25. Беренштейн С.Б. Болгарские говоры Буджака. *Статьи и материалы по болгарской диалектологии СССР*. М., 1952. Вып. 2. С. 5-20.
26. Беренштейн С.Б. Задачи изучения болгарских говорив в СССР. *Ученые записки Института славяноведения АН СССР*. М.-Л., 1950. Т. 2. С. 219-224.
27. Бернштейн С. Б., Чешко Е. В. Опыт классификации болгарских говорив СССР. *Ученые записки института славяноведения*. Москва : Изд-во АН СССР, 1951. Т. 4. С. 327-343.
28. Бернштейн С.Б., Чешко Е.В. Отчет о диалектологической экспедиции в болгарские села Запорожской области УССР в августе 1950 года. *Статьи и материалы по болгарской диалектологии СССР*. Москва, 1952. Вып. 2. С. 99-106.
29. Бернштейн С.Б. Атлас болгарских говорив в СССР. *Доклады и сообщения Института языкознания АН СССР*. Москва, 1952. Кн. 2. С. 135-141.
30. Бернштейн С.Б. Основные этапы переселения болгар в Россию в XVIII-XIX веках. *Советское славяноведение*. 1980. № 1. С. 42-59.

31. Бунина И.К. Из истории вайсальских говоров. *Ученые записки Института славяноведения АН СССР*. М.-Л., 1950. Т. 2. С. 242-259.
32. Валявичарска (Кацарова) В. Минчо Кацаров. София : Jusautor, 1992. 176 с.
33. Водинчар Е. Маскарадната обредност на българите в Бесарабия. *Българска етнология*. София, 2006. Т. 32. № 4. С. 44-60.
34. Ганчев О., Мильчев В., Пригарин О. «Туканци»: питання формування однієї субетнічної групи болгар України. *З любов'ю до народів: ювілейний збірник на пошану члена-кореспондента НАН України Всеволода Івановича Наулка з нагоди 80-річчя від дня народження*. Київ, 2013. С. 95-108.
35. Ганчев А., Мильчев В., Пригарин А. Специфика миграционной активности населения региона «Сърнена Средна Гора» на рубеже XVIII–XIX вв. и ее влияние на формирование болгарской общины «туканцев» в Южной Бессарабии. *Revista de Etnologie și Culturologie. Chișinău*, 2015. Vol. XVII. С. 58-66.
36. Ганчев А., Милчев В., Пригарин А. Локализиране на балканската прародина на българите «туканци» от Бесарабия и Таврия според писмени и фолклорни източници. *Български фолклор*. София, 2016. Год. XLII. Кн. 1. С. 25-51.
37. Георгиева С. Болгарский переселенческий говор мешаного типа: диагностирующие диалектные маркеры. *Матеріали II Міжнародного науково-методичного семінару з болгарської мови, літератури, культури та історії* (16-17 травня 2013 р.) : збірник тез. Бердянськ : БДПУ, 2013. С. 20-23.
38. Георгиева С. К вопросу о диагностирующих диалектных маркерах бессарабских болгарских говоров. *Слов'янський збірник*. Одеса : ОРІДУ НАДУ, 2005. Вип. XI. С. 88-93.
39. Георгієва С. Болгарські говірки Півдня України. Хрестоматія. Тексти / у спів. з В.О.Колесник : навчальний посібник. Ізмаїл : ІРБІС, 2016. 216 с.

40. Георгієва С.І. Балканський тип болгарського діалектного континууму: метрополія і діаспора. *Слов'янський збірник*. Чернівці : Букрек, 2013. № 17. Ч. 3. С. 73–82.
41. Георгієва С. І. Тенденції розвитку болгарської діалектної системи в Україні. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету*. Одеса : Міжнародний гуманітарний університет, 2011. Вип. 3. С. 4–8.
42. Грек И.Ф. Антропонимия «задунайских переселенцев» (последняя треть XVIII – начало XIX вв.). *Stratum plus*. Спб-Кишинев-Одесса-Бухарест, 2010. № 6. С. 289-340.
43. Грек И.Ф., Руссев Н.Д. 1812 – поворотный год в истории Буджака и «задунайских переселенцев». Кишинёв : Stratum Plus, 2011. 142 с.
44. Державин Н.С. Болгарские колонии в России. София, 1914. Т.1 : материалы по славянской этнографии. 259 с.
45. Державин Н.С. Болгарские колонии в России. Петроград, 1915. Т.2 : язык. 523 с.
46. Державин, Н.С. Звуковые особенности говора болгар-поселенцев Бердянского уезда Таврической губернии. *Известия отделения русского языка и словесности (ИОРЯС) Императорской Академии наук*. Санкт-Петербург, 1902. Т. VII. Кн. I. С. 137-151.
47. Державин Н.С. Отчет о летней командировке 1911 г. в Таврическую губернию для изучения болгарских говоров. *Отчет о деятельности Отделения русского языка и словесности имп. Академии наук за 1911 г./* сост. акад. Н.А. Котляревским. Санкт-Петербург, 1911. С. 24-32.
48. Джиджев Т. Народни песни от Тракия. София : Проф. М.Дринов, 2013. 702 с.
49. Димитров Д. Болгарское переселение в Украину и Крым (К истории южно-славянских передвижений XVIII–XIX вв.). *Ленинградский государственный историко-литературный институт* : сборник работ студентов-выдвиженцев, аспирантов и научных работников. Ленинград : Наука, 1931. С. 1-19.

50. Добрев В. Чушмелий. Мелитополь : Велико Тырново : Интер-М, 2009. 299 с.
51. Дойчинов Д. Медово. Разбуненият кошер. Пловдив : Компас П, 2009. 104 с.
52. Дрон И. Гагаузские географические названия. Кишинев : Штиинца, 1993. 184 с.
53. Желев М., Манолова М. Село Братя Даскалови. Принос към историята на селото. Стара Загора : Лаген, БД. 270 с.
54. Живи страници. Документална книга за появата и развитието на селата в община Братя Даскалови. Шумен : Славчо Николов и син, 2007. 576 с.
55. Журавлев В.К. Ташбунарский говор. *Статьи и материалы по болгарской диалектологии СССР*. Москва, 1953. Вып. 4. С. 124-166.
56. Задерацкий П. Болгары-поселенцы Новороссийского края и Бессарабии. *Московитянин*. 1845. Часть VI. № 2. С. 159-175.
57. Занетов Г. Българските колонии в Русия. *Периодическо списание на българското книжовно дружество в Средец*. 1892. Кн. 37, 38. С. 177-193.
58. Захарченко Г.М. Прігарін О.А. Статевно-вікові відмінності в традиційній поховально-поминальній обрядовості болгар (на матеріалах південно-західних районів Одещини). *Записки історичного факультету ОНУ*. Одеса, 1999. Вип.8. С. 85-93.
59. Илиев И., Королов Л. Българска диалектология. София : СУ «Климент Охридски», 2020. 54 с.
60. Колесник В.О. Словник лексичних балканізмів, зафіксованих у болгарських переселенських говірках. *Одеська болгаристика*. Одеса, 2005-2006. Вип. 3-4. С. 103-133.
61. Колесник В.А. К вопросу о статусе фракийских говоров болгарских сел Юга Украины. *Слов'янський збірник*. Одеса, 1996. Вип. 1-2. С. 50-55.
62. Колесник В. Посібник з болгарської діалектології (для студентів II курсу спеціальності «Болгарська філологія»). Одеса : Дані, 2013. 220 с.

63. Колесник В.О. Дебалканізація болгарських переселенських говірок в Україні. Граматична система. Одеса : Астропринт, 2003. 352 с.
64. Колесник В.О., Георгієва С.І. Болгарські говірки півдня України. Хрестоматія. Тексти : навчальний посібник для студентів філологічних спеціальностей вищих навчальних закладів. Ізмаїл : Сміл, 2016. 216 с.
65. Колесник В.О. До питання про традиційну класифікацію болгарських говірок в Україні. *Българите в Северното Причерноморие. Изследвания и материали*. Одеса : Симекс-принт, 2018. Т.13. С. 401-420.
66. Кратка история на село Верен. София : Глас, 1990. 202 с.
67. Кюркчиев М. Розовец. Кратък исторически очерк. Пловдив : Христо Г. Данов, 1985. 262 с.
68. Маркова Л.В. Типы болгарского жилища в Днестровско-Прутском междуречье. *Этнография и искусство Молдавии*. Кишинев : Штиинца, 1972. С. 61-74.
69. Минчев Ф. История на село Верен (Чирпанско) окръг Старозагорски. В. Търново : Фабер, 2004. Част втора. 172 с.
70. Мутафчиева В. Кърджалийско време. София : Издателство на БАН, 1993. 416 с.
71. Николов Х. Свежен. Краеведчески очерк. Пловдив : Възрожденците, 2002. 407 с.
72. Пачев С. Возникновение болгарских сел в Северном Приазовье (1861 – 1863). Мелитополь : МГПУ, 2007. 88 с.
73. Пенчев А. Село Върбен. Исторически очерк. Пловдив, [Б.И.], 2008. 380 с.
74. Попов Хр. История на село Чоба. Пловдив : Херсес, 2008. 80 с.
75. Скальковский А. Болгарские колонии в Бессарабии и Новороссийском крае. Одесса : Тип. Т.Неймана и К^о, 1848. 156 с.
76. Стойков Ст. Българска диалектология. URL: http://macedonia.kroraina.com/jchorb/st/st_2_b_vun_1.htm. (дата звернення: 18.11.2021).

77. Стоянов И.А. Болгарська мова в Україні : проблема функціонування і розвитку лексики : автореф... докт. філол. Наук : 10.02.03. Київ, 1995. 47 с.
78. Стоянов І.А., Стоянова Е.П., Дадіверін І.Г. Мова болгар України в її усній та писемній формі. Одеса : Маяк, 2002. 494 с.
79. Сукарев С. Книга за Брезово. Пловдив : Христо Г. Данов, 1992. 176 с.
80. Титоров И. Българите в Бессарабия. София : Печатница Г.А.Ножаров, 1903. 307+XIV с.
81. Топалова С. Говорът на село Калчево Болградско, Бессарабия. Речник. *Българските говорите в Украйна*. Одеса: Друк, 2009. Вип. 5. 352 с.
82. Топалова С.Д. Чийшийските говори в Бессарабия. *Българите в Северното Причерноморие. Изследвания и материали*. Велико-Търново, 1996. Т. 5. С.375-382.
83. Хайдарлы Д.И. Молдавия и Крымское ханство (1718 – 1774). *Stratum plus*. Спб-Кишинев-Одесса-Бухарест, 2005. № 6 (2003-2004). С. 244-319.
84. Хайдарлы Д.И. Население Северно-Западного Причерноморья в XVIII в. (исторические аспекты). *Stratum plus*. Спб-Кишинев-Одесса-Бухарест, 2009. № 6 (2005-2009). С. 101-127.
85. Цветков Ц. Наше село Зелениково. София : Екопрогрес, 2007. 234 с.
86. Червенков Н. Тараклии – 200 лет: Том I (1813–1940) / науч. ред. Калчо К. Калчев. Chişinău : Cudrag, 2013. 608 p.
87. Чунтов М. Чехларе – родолюбивото и борческо село. София : Славина, 2011. 160 с.

ДОДАТКИ

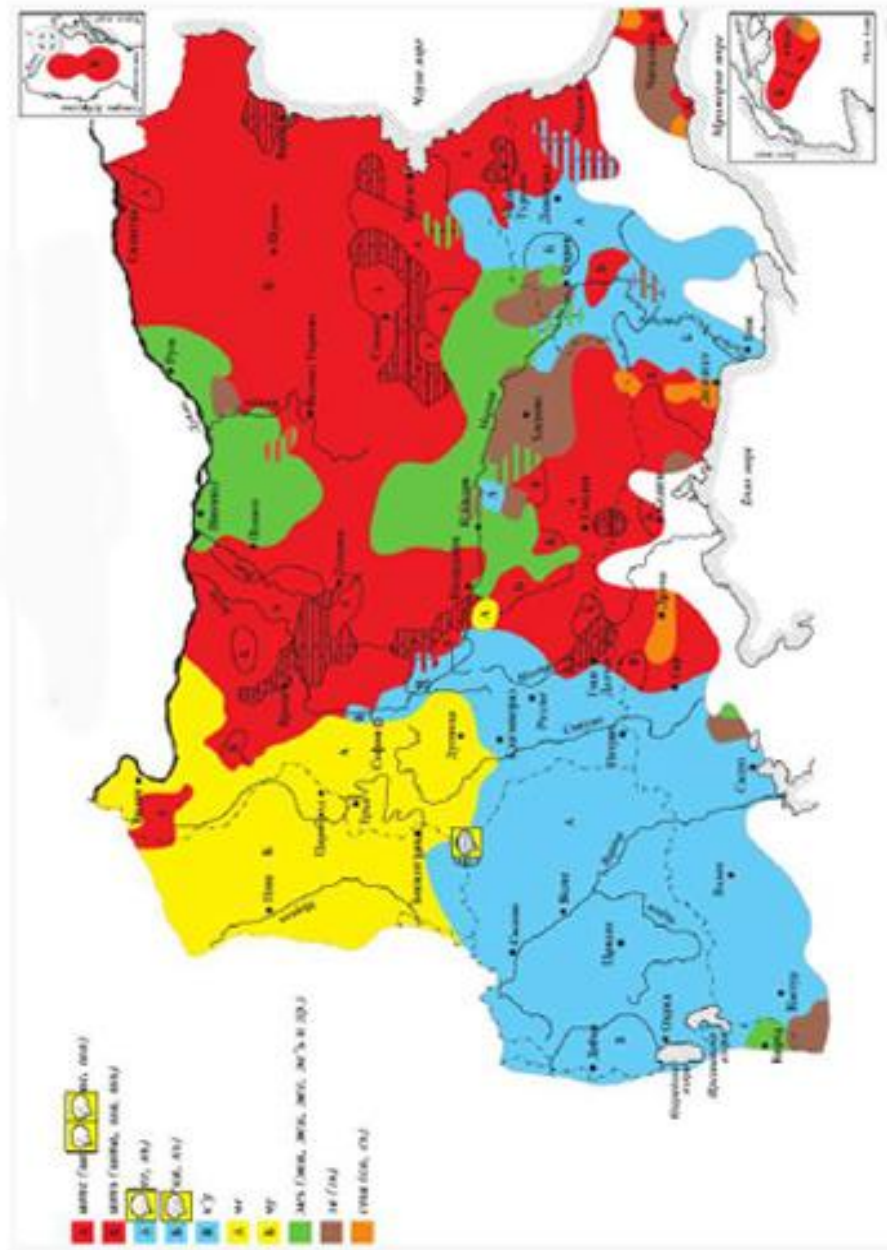
Додаток А

**Територіальна локалізація діалектів
болгарської мови вздовж «Ъ»-кордону**

[59, с. 11].

Додаток Б

Поділ діалектної території болгарської мови за вжитком футуру
[59, с. 12].

**Декларація
академічної доброчесності
здобувача ступеня вищої освіти ЗНУ**

Я, Мільчев Володимир Іванович, студент магістратури, форми навчання заочної, факультету філологічного спеціальності 035 "Філологія" спеціалізації 035.034 "Слов'янські мови та літератури (переклад включно), перша – російська" освітньої програми "Російська мова і зарубіжна література. Друга мова", адреса електронної пошти vladmilchev@ukr.net

- підтверджую, що написана мною кваліфікаційна робота на тему «Проблеми ідентифікації болгарських "туканських" говорів півдня України: міждисциплінарний методологічний інструментарій»

- відповідає вимогам академічної доброчесності та не містить порушень, що визначені у ст. 42 Закону України «Про освіту», зі змістом яких ознайомлений/ознайомлена;

- заявляю, що надана мною для перевірки електронна версія роботи є ідентичною її друкованій версії;

- згоден/згодна на перевірку моєї роботи на відповідність критеріям академічної доброчесності у будь-який спосіб, у тому числі за допомогою інтернет-системи а також на архівування моєї роботи в базі даних цієї системи.

20.11.2021

В.І. Мільчев

20.11.2021

І.Я. Павленко